

Original Article

Received Date: 15-08-2020

Accepted Date: 20-12-2020

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14649727>

Bangladeř¹ ve Bengalce'nin Tarihsel Gelişimi

Mohammad Ataulah Khaled

Lecturer, Department of Islamic Studies, Cox's Bazar International University,
ataullahkhaled@gmail.com

Özet

Bu çalışmada Bengal bölgesi olarak tanınan şimdiki Bangladeş ülkesi ve Hindistan'ın Batı Bengal eyaleti'nin, ve bu bölgede yaşayan halkların dili Bengalce'nin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. 1971'de bağımsızlık kazanan Bangladeş'in çok geç bir dönemde bir ülke olarak ortaya çıkması nedeniyle bölgenin eski tarihi hemen hemen ilgisiz kaldığı görülmüştür. Bu çalışmada Bengal bölgesinin çok zengin bir medeniyete sahip olduğunu göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Bangladeş, Bengal bölgesi, Bangla, Bengalce, Hint Yarımadası

¹ Bengalce “বাংলাদেশ”, İngilizcede “Bangladesh” şeklinde yazılmış olan *Bangladeş* kelimesi için Türkiye'de, daha doğrusu Türkçe literatüründe çeşitli yazım şekli rastlanmaktadır. Bazılarının, muhtemelen Türkçede o bölge için verilen “Bengal” kelimesinden hareketle “Bengladeş” kelimesini tercih ettiği görülmektedir. *DİA*'da bu yaklaşım benimsenmiştir (bkz. Syed Sajjad Husain, “Bengladeş”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 442-447.). Fakat kelimenin Bengalce telaffuzuna daha uygun bir şekli olarak “Bangladeş” kelimesinin modern dönem metinlerinde yaygınlık kazandığı görülmektedir. Son dönem araştırmalarda ve bilhassa gazetelerde “Bengladeş” yerine “Bangladeş” kelimesinin tercih edilmesi ülke isminin bu şekliyle yaygınlık kazanmasında etkili olmuştur. Biz bu çalışmamızda, “Bangladeş” kelimesini tercih ettik.

Historical Development of Bangladesh and Bengali Language

Abstract

This study addresses the historical development of the Bengal region, current Bangladesh and the West Bengal province of India, and Bengali, the language of the people living in this region. Since Bangladesh, which gained independence in 1971, emerged as a country very late, the region's ancient history has remained almost neglected. In this study, we tried to show that the Bengal region has a very rich civilization.

Keywords: Bangladesh, Bengal region, Bangla, Bengali, Indian Subcontinent

Giriş

“Bengal Memleketi” anlamına gelen “Bangladeş” kelimesi, Hint Yarımadasının doğu kesiminde 20°34’ to 26°38’ kuzey enlemleriyle² ve 88°01’ to 92°41’ doğu boylamları arasında yer alan ve 1971’de Pakistan’dan bağımsızlığını kazan Bangladeş Halk Cumhuriyeti’ne verilen isimdir. Güney-doğuda Myanmar ile küçük bir sınır³ bulunmasıyla beraber üç taraftan Hindistan tarafından sınırlanmış olan ve güneyinde Bengal denizine açık olan Bangladeş 4,246 kilometrelik⁴ bir kara sınıra ve 580 kilometrelik bir kıyı sınıra sahip olup tam yüzölçümü ise 147,570 km²dir.⁵

²*DİA*’da Bangladeş’in boylamı hakkında bir bilgi rastlanmamıştır. Enlemi olarak da ülkenin 20° 33’ ve 26° 75’ kuzey paralelleri arasında yer aldığı zikredilir. Fakat biz Bangladeş’in resmi bilgi sitesi *Banglapedia*’da bulunan bilgiyi aktarmayı tercih ettik. Bkz.

<http://en.banglapedia.org/index.php?title=Bangladesh>; Husain, “Bengladeş”, 443.

³CIA’nın *The World Factbook*’u hariç hiçbir kaynakta Burma ile Bangladeş’in sınırının mesafesi hakkında bahsedilmemiştir. *The World Factbook*’ta Bangladeş’in Burma ile 271 kilometrelik bir sınırın bulunduğu yazılıdır. Bangladeş’in resmi bilgi sitesi *Banglapedia*’da ise böyle bir sayıdan bahsetmeyip Bangladeş’in tam kara sınırının %6 Burma ile olduğu belirtilir (bkz. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bangladesh/>). Bu konudaki diğer bir problem ise Bangladeş’in tam kara sınırı için farklı bilgilerin bulunmasıdır.

⁴*Banglapedia*’ya göredir. CIA’nın *The World Factbook* ise Bangladeş’in 4,413 kilometrelik bir kara sınıra sahip olduğundan bahseder.

⁵Bu da *Banglapedia*’da bulunan bilgiye göredir. *DİA*’da ise yüzölçümünün 143.998 km² olduğu söylenmektedir.

Resim 1: Dünya haritasında Bangladeş

Resim 2: Bangladeş'in siyasi haritası

Bangladeş'in ve Bengal dilinin tarihi, tarih öncesi döneme kadar uzanan zengin ve kalıcı bir mirasın kanıtıdır. Bengal bölgesi, Neolitik çağa kadar uzanan ilk yerleşimlerin ve kültürel ilerlemelerin kanıtlarıyla birlikte, binlerce yıldır gelişmiş uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. İnsan yerleşiminin bu uzun tarihi, özellikle antik Bengal ve Bengal Sultanlığı döneminde bölgenin siyasi ve kültürel gelişiminin temelini attı. Palas ve Bengal Sultanlığı gibi hanedanların damgasını vurduğu bu dönemlerin siyasi kültürü, dini ve kültürel çoğulculuğu, entelektüel gelişmeyi ve canlı bir idari sistemi teşvik eden yönetimle karakterize ediliyordu.

Bu evrimin kalbinde, erken Sanskritleşmiş köklerden bölgesel kimliğin, edebiyatın ve gururun sembolü haline gelen Bengal dili yer alıyor. Yüzyıllar boyunca Bengalce, Farsça ve Arapça da dahil olmak üzere çeşitli dillerden etkilenerek sözlüğünü ve şiir geleneğini zenginleştirdi. Bununla birlikte, bölgenin zengin tarihine rağmen modern akademi, özellikle Türkçe literatürü, Bengal'in siyasi ve dilsel gelişiminin ilk ve biçimlendirici aşamalarını sıklıkla gözden kaçırmıştır. Bu ihmal, Bengal'in tarihsel önemini tüm derinliğini ve hem Bangladeş hem de Bengal dilinin bugünkü evrimi üzerindeki derin etkisini gizlemiştir. Bu makalede, bu gözden kaçan tarihi keşfetmeyi ve bölgenin kalıcı kimliğini şekillendiren siyasi, kültürel ve dilsel güçlere ışık tutmayı

amaçlıyoruz. Umut ederiz ki çalışmamız, bölge üzerine duracak olan gelecek araştırmacılara rehberlik edecektir.

Tarihin farklı aşamalarında Bangladeş

Bengal⁶ Bölgesinin tarihi kaydedilmemiş ve kaydedilmiş olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. Hindistan'ın Batı Bengal Bölgesinde 167 Alt Paleolitik site, Ganj Ovası'nda ve Batı Bengal Bölgesinde 84 Neolitik site bulunması; Güney Asya'da insanların yerleşmesinin başından beri Bengal Bölgesinde insanların bulunduğunu göstermektedir. Bölgede Kalkolitik ve kentsel kültürünün var olduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki Bangladeş'in Lalmai Tepeleri, Çaklapunji çay tarlası ve Palkiçara çay tarlasında bulunan fosil ahşap eserler⁷ bu bölgede tarih öncesi döneminden beri insan yerleşimi olduğuna işaret etmektedir. Bunlara rağmen tarih öncesi dönemi insan yerleşimi hakkında prehistorik höyük veya insan iskeletinin bulunmaması nedeniyle bölgede prehistorik insan yerleşimine dair bilgiler sınırlı kılmaktadır. Birçok araştırma, prehistorik yerleşimlere ve göçlere işaret etse de bunların hiçbiri belli bir kültürün veya medeniyetin işareti olarak yorumlanmamıştır.

Şimdiye kadar anlattığımız şey, Bengal Bölgesinin “kaydedilmemiş tarihi” olarak değerlendirilebilir. Bölgenin “kaydedilmiş tarihi” M.Ö. 326 yılında Gangaridai⁸ (Ganj Bölgesi insanları) ve Paraiso askerlerinin Büyük İskender'in istilasını durdurmalarıyla başlar. Büyük İskender, Punjab'ı (Penjab) fethettikten sonra Hyphasis (şimdiki Beas) Nehri'ne ulaşır. Gangaridai ve Prasioi askerlerinden oluşan birleşik ordu tarafından Büyük İskender'in nehri geçmesi engellenmiştir.

⁶“Bangladeş” ismi, 1947 yılında Hindistan'dan “Doğu Pakistan” olarak ayrılan ve sonradan 1971 yılında Pakistan'dan bağımsızlığını kazanan sınır için kullanılmaktadır. Fakat 1947 öncesi Bangladeş tarihinden bahsetmek, daha büyük anlamda Hindistan'ın sınırı içinde kalan Batı Bengal, Assam, Tripura vb. Bölgelerini de kapsayan “Bengal” kelimesinin içine giren Bölgenin tarihinden bahsetmek demektir. Biz de Bangladeş'in 1947 öncesi tarihinden bahsederken “Bengal” kelimesini kullanacağız.

⁷Bkz. *Banglapedia*, Prehistory md., <http://en.banglapedia.org/index.php?title=Prehistory>

⁸Sanskritçede *Gangaridai* kelimesinin tam olarak ne manaya geldiği bilinmemektedir. Fakat bazı bilim adamları tarafından bunun “Ganj Bölgesi insanları” manasına geldiği söylenmiştir. Ramesh Chandra Majumdar, *History of Bengal* (Dakka: Dakka Üniversitesi Yayını, 1943), I/41.

Figür 3: Bengal Haritası

Kaynak: *The History of Bengal* by R.C. Mojumdar

Didorus kendi eserinde Bengal Bölgesini şu şekilde kaydeder:

O (Büyük İskender) Phegeus'tan İndus Nehri'nin ötesinde yer alan bir ülke hakkında detaylı bilgi elde etmişti. İlk önce bir çölü geçmek gerekirdi, on iki günde geçilebilirdi ancak. Onun ötesinde Ganj Nehri yer almaktaydı. Onun genişliği ise otuz ikiydi ve derinliği Hindistan'ın

herhangi bir nehrinden fazlaydı. Onun ötesinde ise Paraiso ve Gandaridai milletin toprakları yer almaktaydı.⁹

Diğer bir yerde Didorus Hindistan'ı anlatırken şunu da söyler:

Kafkas'ın alt tarafta yer alan güney ülkelerden ilki ise Hindistan, onun boyutunun ve nüfusunun büyüklüğü ile dikkat çekicidir. O da bir süre milletlerin yeriydi ve onlar arasında en büyük olan Gandaridai milleti idi. Onların fiillerinden haberdar olan İskender o toprakları istila edemedi. Bu bölge diğer Hint Bölgelerinden büyük nehirlerle ayrılmaktadır.¹⁰

Büyük İskender'in seferinden sonra Bölgenin M.S. 320 yılına kadar tarihi hakkında detaylı bilgi elde etmek zordur. Fakat bazı Budist kaynaklarında o dönemde Bölgede Mauryaların hâkimiyet kurduğu ifade edilmiştir. Maurya imparatorlarından biri Çandragupta (M.Ö. 321-M.Ö.297) Hindistan'ın büyük kısmını kendi imparatorluğu altında toplamıştır.¹¹ Onun torunu Aşoka (M.Ö. 268 – M.Ö. 232), Hint tarihindeki en büyük imparatorlardan biri idi. Tarihi kayıtlara göre Maurya Dönemi Bölge için çok verimli bir dönem oldu. O dönemdeki şehirlerden biri olan Pundranagar, kaynaklarda çok gelişmiş bir şehir olarak tanınmaktadır.¹²

⁹F. J. Mohan, *Early History of Bengal* (Milford: Oxford University Press 1925), s. 1.

¹⁰Mohan, *Early History of Bengal*, s. 2.

¹¹Majumdar, *History of Bengal*, I/44.

¹²Bkz. Majumdar, *History of Bengal*, I/44-45.

Resim: Mahasthangarh, Pundranagar'ın kalıntılarından biri.

Mauryaların hâkimiyetinin ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda M.S. IV. yüzyılın başlarında Bölgede birkaç bağımsız devletin bulunduğu dair bilgiler, Maurya hâkimiyetinin düşüşünden sonra Bölgede siyasal istikrarsızlığa işaret etmektedir. O dönemde Doğu Bengal'de Samatata İmparatorluğu ve Batı Bengal'de Pushkarana İmparatorluğu'nun kurulduğu bilinmektedir. Pushkarana imparatorlarından biri olan Çandravarma'nın çok güçlü bir imparator olduğu ve onun döneminde topraklarının Faridpur'a kadar genişlediği bilinmektedir.¹³

M.S. 320. yılında Gupta İmparatorluğu'nun kuruluşu, Bölgenin detaylı tarihinin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. 320 yılında Şamudragupta Bölgede Gupta İmparatorluğunu kurmuştur. Şamudragupta, Samatata hariç Bölgedeki diğer devletleri kendi hâkimiyet altında toplamayı başarmıştır. Şamatata Şamudragupta'ya vergi ödeyen ancak kendi bağımsızlığını 507-508 yılına kadar devam ettiren bir devlet olmuştur.¹⁴ Kaynaklarda Bengal Bölgesinin Gupta İmparatorluğu adı altındaki kısmına genel olarak Pundravardhana denilmektedir.¹⁵ Yani o dönemde Bengal Bölgesi Pundravardhana ve Samatata olarak ikiye bölünmüştür.

¹³Majumdar, *History of Bengal*, I/45.

¹⁴Majumdar, *History of Bengal*, I/47, 49.

¹⁵Majumdar, *History of Bengal*, I/49.

VI. yüzyılın ikinci yarısı Bölge için yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Zamanla zaten zayıflayan Gupta İmparatorluğu, V. yüzyılın sonuna doğru Yasodharman tarafından yıkılmıştır.¹⁶ Fakat Yasodharman'ın kurduğu bu yeni imparatorluğu çok sürmemiştir. VI. yüzyılın yarısından sonra bu devletin varlığını sürdürdüğüne dair izlere rastlanmamaktadır. Gupta İmparatorluğu'nun yıkılması ve Yasodharman'ın hâkimiyetinin devam etmemesi, VI. yüzyılın ikinci yarısında Bölgede birsüre küçük devletlerin kurulmasına neden olmuştur. Bölgenin bu siyasal istikrarsızlığından faydalanarak Bengal Bölgesinde o dönemde Vanga ve Gauda adıyla iki büyük imparatorluk kurulmuştur.¹⁷ Muhtemelen daha önceki Samatata devletinin kapsadığı yer üzerinde yeni Vanga İmparatorluğu kurulmuştur, tarihî kaynaklarda bu iki devlet adının birbirinin eşanlamlısı olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Vanga'nın, Güney-Doğu Bengal Bölgeleri üzerinde kurulduğu söylenmektedir. Bu imparatorluğun üç imparatoru hakkında tarihî kaynaklarda bilgilere rastlanmaktadır: Dharmaditya, Vaniyagupta ve Gopaçandra.¹⁸ Fakat ne bunların aralarındaki ilişkileri ne de hâkimiyetlerinin kronolojisi bilinmektedir. Bazı kaynaklarda Dharmaditya'nın bunların ilki olduğu zikredilmişse¹⁹ de bu durum kesin olarak tespit edilememiştir. Tarihî kaynaklar ve Bölgede bulunan bazı madenî paralardan edinilen bilgilere göre Samaçandradeva, Prithuvira/Prithuviraja ve Sudhanyaditya adlarında üç başka hükümdar daha olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.²⁰

Vanga İmparatorluğu'nun ne zaman sona erdiği kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda geçen bilgilere göre, Çalukya Kralı Kirtivarman tarafından Anga, Vanga, Malinga ve Magadha devletleri fethedilmiştir. Kirtivarman'ın hâkimiyetinin yaklaşık 597-598 yıllarında sona erdiğine göre Vanga İmparatorluğu'nun VI. yüzyılın son çeyreğinde yıkıldığı söylenebilir.²¹

Vanga İmparatorluğu'yla aynı dönemde Kuzey Bengal'de Gauda adında diğer bir devletin olduğu bilinmektedir. Ama Vanga'nın VI. yüzyılın yarısında tam bir

¹⁶Majumdar, *History of Bengal*, I/50.

¹⁷Majumdar, *History of Bengal*, I/51.

¹⁸Frederick Eden Pargiter, "Three Coper-Plate Gants from East Bengal", *Indian Antiquary*, c. XXXIX (1910), s. 193-216.

¹⁹Pargiter, "Three Coper-Plate", s. 206.

²⁰Majumdar, *History of Bengal*, I/51-54.

²¹Majumdar, *History of Bengal*, I/54.

bağımsız imparatorluk olarak çıkmasına karşın Gauda siyasi istikrarı VII. yüzyılın başında kazanmıştır. Gupta İmparatorluğu yıkılmışsa da Gauda'da Guptaların hâkimiyeti VI. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönem Gauda için çok istikrarsız bir dönem olmuştur. Gauda bu dönemde Maukhari ve Gupta hâkimiyeti arasındaki çatışmalara sahne olmuştur.²² Yasodharman ve diğer Maukhari kralları tarafından Gauda VI. yüzyılın sonuna kadar birkaç kere işgal edilmiş, Guptalar hâkimiyeti tekrar ele geçirmiştir. Bu dönemde Gauda'da hâkimiyet kuran Guptalar arasında Kumaragupta, Damodargupta ve Mahaşenagupta'nın adı geçmektedir.²³ Mahaşenagupta Bölgede Mukhari işgaline son vermiştir ve kendi hâkimiyetini altıncı yüzyılın sonuna kadar devam ettirebilmiştir. Hatta onun Magadha'nın bir kısmını Mukharilerin elinden aldığı ve Gauda'yla beraber Maghada üzerinde de hâkimiyet kurulduğu söylenmektedir.²⁴ Mahaşenagupta'nın Kalachurilerin eliyle kaybolmasıyla bazı kaynaklara göre Tibet Kralı Srong Tsan'ın Kuzey Bengal'i işgal etmesiyle, Bölgede Guptaların hâkimiyeti sona ermiştir.²⁵

VII. yüzyılın başı, Gauda için siyasi istikrar kazanma dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bazı kaynaklara göre Gupta hâkimiyetinde bir vali olarak siyasi hayatı başlayan Şaşanka,²⁶ 606 yılında, Gupta hâkimiyetinin Kalachuriler veya Srong Tsan'ın tarafından yıkılması sonrasında Gauda'da yeni bir devlet kurmuştur. Bu devlet Gauda'nın ilk bağımsız devleti olduğu da iddia edilmektedir. Karnasuvarna, yeni kurulan devletin başkenti yapılmıştır.²⁷ Şaşanka'nın çok agresif bir dış politikası takip etmesi sonucunda, Gauda hâkimiyeti Bengal sınırını aşmıştır.²⁸ Tam olarak bilinmezse

²²Radha Govinda Bassak, *The History of North-Eastern India* (London: Kegan Paul, 1934), s.111.

²³Majumdar, *History of Bengal*, I/57.

²⁴Hem Chandra Raychaudhuri, *Political History of Ancient India* (Kalküta: Kalküta Üniversitesi, 1936), s.372.

²⁵Dhirendra Chandra Ganguli, "Malava in the Sixth and Seventh Century", *The Journal of the Bihar and Orissa Research society*, c. XIX (1933), 405; Majumdar, *History of Bengal*, I/58.

²⁶Ganguli, Şaşanka'nın Maukhari kırıllarına bağlı olduğunu iddia eder (Ganguli, "Şaşanka", *The Indian Historical Quarterly*, c. XII (1936), s. 457). Fakat Majumdar, bunun ihtimal dışı olmazsa da ikna edici bir kaynağa dayanmadığını söyleyerek reddeder (Majumdar, *History of Bengal*, I/59).

²⁷Henry Beveridge, "The Site of Karna Suvarna", *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. LXII (1893), s. 316; Chakravarti, Monmohan, "Notes on the Geography of Old Bengal", *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (yeni seri), c. IV (1908), s.280-81.

²⁸R. C. Mazumdar, "The Sailodbhava Dynasty", *Journal of the Andhra Historical Research Society*, c. X (1936-37), s. 7, 10-11.

de Şaşanka'nın kesin olarak 619 yılından sonra ve 637 yılından önce hayatını kaybettiği söylenebilir.²⁹

Şaşanka'nın ölümünden sonra Gauda'da karmaşa ve istikrarsızlık başlamıştır. Bölgede birkaç küçük devletin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³⁰ Bu da Bölgenin güçsüz hâle gelmesine; Şaşanka'nın düşmanı Bhaşkaravarman ve Harşavardhana tarafından Bölgenin parçalanarak ele geçirilmesine yol açmıştır.³¹ Bu dönemde Bölgenin politikası hakkında bilgi elde etmek oldukça zordur. Bazı kaynaklara göre Jayanga diye birinin Şaşanka'dan sonra Bölgede çıkan istikrarsızlığın sonucunda bir devlet kurduğu bilinmektedir.³² O da Birbhum ve Murşidabad'ı kapsayan ve muhtemelen 650'ye kadar süren bir devlet idi.³³

650'den 750'ye kadar süren yüz yıllık bir dönem, diğer bir ifadeyle Harşavardha'nın ölümünden sonraki yüz yıl, Gauda'nın tam bir belirsizlik dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bazı kaynaklar bu dönemde Kuzey Bengal'nin bir kısmının Tibet İmparatorluğu altına girdiğini belirtse³⁴ de bunu tam olarak kanıtlayan kesin bilgi elde edilmemiştir. Bazı kaynaklarda VII. yüzyılın yarısından VIII. yüzyılın başına kadar Magadha'da yeniden Gupta İmparatorluğu'nun kurulduğu ve Bengal'in bir kısmında bu devlete dâhil olduğu bilgilerine rastlanır.³⁵ Ancak bu bilgi de kanıtlanamamıştır. Himalaya Saira Hanedanı tarafından muhtemelen 725 yılında Bölgenin fethedildiği ve orada Saira hükümdarlığı kurulduğu zikredilmektedir.³⁶ Maalesef Bölgenin Saira Dönemi hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemde Bölgede meydana gelen diğer bir önemli olay ise Kanauj Kralı Yaşovarman tarafından Bölgenin işgal edilmesidir. Yaşovarman Gauda'yla birlikte Vanga'yı da, yani Bengal Bölgesinden iki parçayı fethetmiştir. Bu da muhtemelen 725-735 yılları arasında yaşanmıştır. Ancak VIII. yüzyıl geçmeden Yasovarman'ın Kaşmir Kralı Lalitaditya'ya mağlup olmasıyla

²⁹Majumdar, *History of Bengal*, I/66.

³⁰Thomas Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India* (London: Royal Asiatic Society, 1905), s. 182-193.

³¹James Burgess, "Thien-Chu India. Extract from Ma-Twan-Lin, Book CCCXXXVII, FOL. 14", *The Indian Antiquary*, c. IX (1880), s. 19; Mazumdar, *History of Bengal*, I/78.

³²Bassak, *The History of North-Eastern India*, s. 140.

³³Majumdar, *History of Bengal*, I/80.

³⁴R. C. Majumdar, *The Early History of Benga*(Dakka: Dakka Üniversitesi, 1924),s. 24.

³⁵Bassak, *The History of North-Eastern India*, s. 124.

³⁶Hem Chandra Raychaudhuri, *The Dynastic History of Northern India I* (Kalküta: Kalküta Üniversitesi, 1931), s. 276.

çok kısa bir dönemde hâkimiyeti sona ermiştir.³⁷ Hatta Lalitaditya'nın Gauda'ya kadar ulaştığı da zikredilir.³⁸

Gauda'nın Şaşanka döneminde Vanga veya Samatata'nın siyasi tarihi hakkında pek bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda geçen Şaşanka'nın Vanga'yı da fethettiğine³⁹ dair iddia kabul edilirse bile Bölgede hâkimiyetinin çok kısa bir sürede sona ermesi ve Bölgede yine bağımsız devlet veya devletler kurulmuş olduğu da kabul edilmelidir. O dönemde Bölgede Bhadra Hanedanı'nın hâkimiyet kurduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰ Bazı kaynaklarda IX. yüzyıl olarak geçse⁴¹ de tercih edilen görüşe göre Bölgede Budist Khadga Hanedanının VII. yüzyılın son çeyreğinde hükümdarlık kurdukları bildirilmektedir.⁴² Bazı kaynaklarda Bölgede Çandra Hanedanı'nın VII. yüzyılın son çeyreğinden VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar hükümdarlık kurduğuna dair bilgilerden Bölgede o dönem boyunca Çandra Hanedanı'nın hâkim olduğu ve arada da bir süre için Khadga Hanedanı'nın hükümdarlığı kurduğu anlaşılmaktadır. Khadga Hanedanı'nın, Bölgede hâkimiyet kuran ilk Budist Hanedan olduğu da söylenmektedir.⁴³

Gauda'da Yasovarman'ın hâkimiyetinin sona ermesi, hemen hemen aynı zamanda Vanga'da Khadga Hanedanı'nın son hükümdarı Lalitaçandra'nın ölümü, Bengal tarihi için tam bir kaos döneminin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Bu dönem tarihî kaynaklarda *matsyanyaya* (Bengalcede *matsa* balık demek olup *matsyanyaya* kelimesinden büyük balıkların küçük balıkları yemesi manasında büyük devletlerin küçük devletleri yıkması anlamı kastedilmiştir) olarak adlandırılır. Bu da Bölgede merkezi bir devlet sistemi bulunmamasına ve kaotik bir siyasi durumun bulunmasına işaret etmektedir. Bunun Bölgenin hemen hemen yabancılar tarafından işgal edilmesi ve hiçbir hanedanının uzun süre Bölgede hâkimiyet kurmamasının sonucu olduğu söylenebilir.

³⁷Majumdar, *History of Bengal*, I/83.

³⁸Raychaudhuri, *The Dynastic History of Northern India*, s. 277.

³⁹Majumdar, *History of Bengal*, I/85.

⁴⁰Pramode Lal Paul, "Was There A Bhadra Dynasty in Eastern Bengal?" *Indian Culture*, c. II (1935-36), s. 797.

⁴¹Rakhaldas Banerji, *Banglar İtihaş I*, Kalküta: 1914, s. 233.

⁴²Bassak, *The History of North-Eastern India*, s. 202; Nalini Kanta Bhattasali, "A Forgotten Kingdom of East Bengal", *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (yeni seri), c. X (1914),s.86 (85-92); R. C.

Majumdar, "The Date of the Khadga Dynasty of Bengal", *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (yeni seri), c. XIX (1923), s.78.

⁴³Majumdar, *History of Bengal*, I/89.

Pala Hanedanı

Bengal tarihinde Pala Dönemi, bir hanedanın Bengal Bölgesinin neredeyse tümünü kapsamayı, uzun ömürlü olması, hakkındaki bilgilerin kesinliği, hükümdarlarının kronolojisinin netliği vb. tarihî noktalar bakımından yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir.

Gopala, Pala Hanedanı'nın ilk hükümdarı ve Pala İmparatorluğu'nun kurucusu. Tarihî kaynaklara göre Bölgede yaşanan kaosu sonucunda halk tarafından, doğrudan olsun⁴⁴ -ki bu da o dönem için mantıklı düşünmek oldukça zordur- yoksa halk adıyla küçük devletlerin hükümdarları tarafından olsun,⁴⁵ merkezi bir iktidar sistemi oluşturma amacıyla seçilmiş idi. Bu da, daha bin sene sonra Avrupa'da görünecek bir siyasi fikrinin o dönemde Bengal Bölgesinde ortaya çıktığını göstermektedir.

Gopala'dan Palalardan sonra Dharmapala (770-810), Devapala (810-850) da hâkimiyetleri ve güçlü dış politikaları nedeniyle çok başarılı olmuştur. Dharmapala Döneminde Pala İmparatorluğu Bengal sınırını aşarak Bihar, Panjab, Rajputna, Malwa, Berar ve muhtemelen Nepal'e kadar ulaşmıştır.⁴⁶ Fakat Devapala'dan sonra Pala İmparatorluğu'nun gücünü azaltmaya başlamıştır. Devapala'dan sonraki Pala kronolojisi ise şu şekildedir⁴⁷-

1. I. Vighrapala I / I. Surapala: 850-854
2. Narayanpala: 854-908
3. Rajyapala: 908-940
4. II. Gopala: 940-960
5. II. Vighrapala: 960-988
6. I. Mahipala: 988-1038
7. Nayapal: 1038-1055

⁴⁴Banerji, *Banglar İtihaş*, I/151, 162, 171.

⁴⁵Pramode Lal Paul, *The Early History of Bengal* (Kalküta: The Indian Research Institute, 1939), s. 112.

⁴⁶Majumdar, *History of Bengal*, I/109.

⁴⁷Detaylı Bkz. Dines Chandra Bhattacharya, "A Chronology of the Pala Dynasty", *Indian Antiquary*, c. XLIX, s. 189.

8. III. Vighrapala: 1055-1070
9. II. Mahipala: 1070-1075

Palaların son döneminde Bölgede siyasi istikrarsızlık meydana gelmeye başlamıştır. Palalar gitgide Bölgenin çeşitli kısımları üzerinde hâkimiyetini kaybetmeye başlamıştır ve Bölgede yeni küçük devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Güney-Doğu Bengal’de -şimdiki Barişal/Barishal- yer alan Harikela devletidir. Bu devlet Çandradipa diye de adlandırılır. Tarihî kaynaklardan anlaşıldığı üzere Palaların son döneminde -II. Gopala ve II. Vighrapala- Bengal Bölgesi üçe ayrılmıştır. Merkezde Pala hâkimiyeti devam ederken Güney-Doğu Bengal’de Çandara Devleti ve Kuzey-Batı Bengal’de Kamboja-Pala Devleti bulunmaktaydı.⁴⁸

988’de Mahipala-II. Vighrapala’nin çocuğu-tahta çıktığında⁴⁹ olaylar değişmeye başlamıştır. Mahipala yeniden ailesinin hâkimiyetini büyük oranda toplamada başarılı olmuştur.⁵⁰Bu da onun, Devapala’dan sonra Pala İmparatorluğu’nun en başarılı hükümdarı olduğuna işaret etmektedir.

Bölgede daha önce hâkimiyet kuran Khadga Hanedanı’nın da Budist olduğu söylene de Pala Hanedanı’nın Budist olduğu kesin olarak bilinmektedir. Bunun yanı sıra sadece Bengal Bölgesinde değil, Hindistan’da da etkili olması dolayısıyla Pala Hanedanı Budizm tarihinde önemli bir yere sahiptir.⁵¹

Mahipala’dan sonra onun çocuğu Nayapala tahta çıkmıştır.⁵² Mahipala Döneminde Kalachuri Devleti’yle başlayan çatışmanın sonucu olarak Nayapala ve sonraki hükümdar III. Vighrapala Batı Bengal’de hâkimiyetini kaybetmeye başlamıştır.⁵³ Aynı dönemde Doğu Bengal’de birden fazla bağımsız devletin bulunduğu dair belgeler,⁵⁴ Palaların Doğu Bengal’i de kaybettiğine işaret etmektedir.

⁴⁸Majumdar, *History of Bengal*, I/133-135.

⁴⁹Majumdar, *History of Bengal*, I/136.

⁵⁰D. C. Ganguly, "A Side-light on the History of Bengal" *Indian Historical Quarterly*, c. XVI (1940), s. 179; H. C. Ray, "Baghaura Narayana Image-inscription of Mahipala", *Indian Historical Quarterly*, c. XVI (1940), s. 631.

⁵¹Majumdar, *History of Bengal*, I/136-144

⁵²Majumdar, *History of Bengal*, I/144.

⁵³Hem Chandra Raychaudhuri, *The Dynastic History of Northern India II* (Kalküta: Kalküta Üniversitesi, 1936), s. 779.

⁵⁴Majumdar, *History of Bengal*, I/146-47.

Bu arada Pala Devleti, Karnataka'nın Çalukya hükümdarları tarafından işgaline de şahit olmuştur.⁵⁵Tarihî kaynaklarda bu dönemde Pala Devleti'nin Orişşa Kralı Mahasivagupta tarafından da işgal edildiğine dair tartışmalar bulunmaktadır.⁵⁶ Bu şekilde Pala Devleti bu dönemde yok olmuştur. Sadece Maghda'da, isim olarak varlıkları devam edebilmiştir. III. Vighrapala Döneminde yıkılma dönemine giren Pala hâkimiyeti, çocuğu II. Mahipala Döneminde son bulmuştur. II. Mahipala Döneminde Pala hâkimiyeti altında olan vergi-devletler isyan etmişler ve onlarla olan savaşta II. Mahipala'nın savaşı kaybetmesi ve öldürülmesi,⁵⁷ Bölgede Pala hâkimiyetinin kısa bir dönem için son bulmasına neden olmuştur.

Bölgenin hâkimiyeti, II. Mahipala'dan Kivarta kabilenin reisi ve II. Mahipala hâkimiyetinde çok güçlü bir yere sahip olan devlet adamı Divya'ya geçmiştir. Fakat Divya da isyan edenlerden biri miydi yoksa isyan eden emirler tarafından Pala hâkimiyetinin yıkması sonucunda seçilen miydi net olarak bilinmemektedir.⁵⁸ Divya'dan sonra yönetim, hakkında bilgi bulunmayan kardeşi Rudok'ya geçmiştir. Rudoka'nın çocuğu Bhima, Kivarta kabilenin meşhur ve son hükümdarıdır. Onun döneminde Kivarta ailesi çok güçlü bir yönetim kurmuştur.⁵⁹

II. Mahipal tahta çıktığında Bölgenin siyasi durumu çok karmaşık idi. Mahipal kendisi için tehlike olarak gördüğü kardeşi Ramapala ve Surapala'yı hapse attırmıştır.⁶⁰ Nasıl olduğu bilinmese de Divya Döneminde onlar hapis haneden çıkmayı ve devletin küçük bir parçasında hâkimiyet kurmayı başarmıştır.⁶¹ Sonra Bhima tarafından hâkimiyeti kaybetmesi korkusuyla Ramapala Bölgenin bağımsız küçük devletleri ve kısmen bağımsız vergi-devletlerin emirlerinden yardım istemiş ve böylece onlarla

⁵⁵Lionel D. Barnett, "Inscriptions of Sudi", *Epigraphia Indica*, c. XV (1919-20), s. 86, 97-99; J. F. Fleet, "Khelwadi Inscription of the Time of Somesvara I", *Epigraphia Indica*, c. IV (1896-97), s. 262.

⁵⁶Rakhal Das Banerji, *History of Orissa I*, Kalküta: R. Chatterji, 1930, 212; Bijay Chandra Mazumdar, "Maranja-Mura Charter of Maha Siva Gupta" *The Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, c. II (1916), s. 45-59.

⁵⁷Majumdar, *History of Bengal*, I/150.

⁵⁸Majumdar, *History of Bengal*, I/152.

⁵⁹Rakhal Das Banerji, "Palas of Bengal", *Memories of the Asiatic Society of Bengal*, c. V (1913-1917), s. 91; Majumdar, *History of Bengal*, I/152 – 153.

⁶⁰Majumdar, *History of Bengal*, I/149-50.

⁶¹Banerji, *Banglar İtihaş I*, s. 280.

birlikte güçlü bir ordu kurmayı başarmıştır.⁶² Ramapala, yeni kurulan ordusuyla Bhima'yı tahtından indirmiş, onu ve ailesini öldürmüştür.⁶³ Ve böylece Bölgede Pala Hanedanı'nın yeni dönemi başlamıştır. Ramapala Dönemi, Pala Hanedanlığı için çok parlak bir dönem idi. Sadece Varendra'da Pala hükümdarlığını yeniden başlatmakla kalmayıp Hanedanlığı'nı eski şan ve şerefine tekrar kavuşturmuştur. Onun döneminde devletin etkisi Varendra sınırını aşmış doğuda Aşam ve kuzeyde Kalinga'ya kadar ulaşmıştır.⁶⁴

1120 yılında Ramapala öldüğünde taht, çocuğu Kumarapala'ya geçmiştir.⁶⁵ Ramapala sonrası Pala Hanedanı'nın tarihi pek bilinmemektedir. Kesin olarak bilinen, Ramapala'dan sonra Pala hükümdarlığının 35 sene daha devam ettiği ve bu dönemde Kumarapala, çocuğu III. Gopala ve kardeşi Madanpala'nın hâkimiyet kurduklarıdır.⁶⁶ Madanpala Dönemi, Doğu Ganga'da Şenaların yükselişine şahit olmuştur. Güney'den Chalukyaların, Doğu Ganga'dan Şenaların ve Batıdan Gahdavalalar'ın, bazı kaynaklara göre Mithila'nın Karnatakalı Kralının da istilası Madanpala'nın hâkimiyetini oldukça zayıflatmıştır ve son olarak topraklarını Şenalara kaybetmesine neden olmuştur.⁶⁷

Varendra merkezli Pala Döneminde Bengal Bölgesinin çeşitli köşelerinde bazı önemli devletler ve devletçiklerin bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan Çandra Devleti ve Varman Devletinden kısaca bahsetmemiz, özellikle dinî tarihaçısından bize yararlı olacaktır. Bengal tarihinde etkili olan Çandra yöneticileri şunlar:Layahaçandradeva'nın, X. yüzyılın bir döneminde Komilla etrafında hâkimiyet kurduğu zannedilmektedir.⁶⁸ Sonraki dört kişi ise Purnaçandra, oğlu Şuvarnaçandra, torunu Trilokyachandra ve onun oğlu Sriçandra olarak bilinmektedir. Purnaçandra ve Şuvarnaçandra

⁶²Araştırmacılar, bu emirlerin adların bir kısmı *Ramaçaritra*'dan almayı başarmıştır. Detaylı liste için bkz. Majumdar, *History of Bengal*, I/156-57.

⁶³Majumdar, *History of Bengal*, I/159.

⁶⁴Banerji, *Banglar İtihaş I*, s. 293; Majumdar, *History of Bengal*, I/160-161, 166

⁶⁵Banerji, *Banglar İtihaş I*, s. 311; Majumdar, *History of Bengal*, I/167.

⁶⁶Majumdar, *History of Bengal*, I/168.

⁶⁷Radha Govinda Bassak, "Madanpala's Coronation and Identification of Candra", *Indian Historical Quarterly*, c. V (1929),s. 35-37; Dharendra Chandra Ganguli, "Historical Information in the Prakrta-Painglam", *Indian Historical Quarterly*,sç XI (1935),s. 565-66; Banerji, *Banglar İtihaş I*, s.312-13; Nagendranath Vasu, "Copper-plate Inscription of Nrsimha-deva II of Orissa" *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. LXV (1896), s. 239, 241.

⁶⁸Nalinikanta Bhattasali, "Some Image Inscription from East Bengal", *Epigraphia Indica*, c. XVII (1923-24), s. 350-51.

Rohitagiri'de⁶⁹hâkimiyet kurmuştur. Trilokyaçandra ise Harikala ve Çandradvipa'nın kralı olmuştur.Sriçandra ise Rohitagiri, Harikala ve Çandradvipa'yı birleştirip büyük bir devlet kurmuştur.⁷⁰ Bu üç devletin, babası Trilokyaçandra tarafından mı yoksa Sriçandra tarafından mı birleştirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Trilokyaçandra, *Maharajadhiraja* unvanı aldığına göre birinci görüş daha doğru görünmektedir.⁷¹ Bunlardan sadece Sriçandra hakkında bilgi elde edilebilmiştir. X. yüzyılın sonu veya XI. yüzyılın başında hâkimiyeti kaybettiği tahmin edilmektedir.⁷² Bengal tarihinde adı geçen altıncı Çandra ise Govindaçandra'dır. Doğu ve Güney-Bengal Bölgeleri, yani tam Sriçandra'nın hâkimiyet kurduğu yerler üzerinde hâkimiyet kurması nedeniyle onun Sriçandra'dan sonra geldiği zannedilmektedir. Neyse, *her halükârda kayıtlardan tanınan bu Çandraların 900 ile 1050 miladi yıllar arasında Doğu veya Güney-Bengal Bölgelerinde hâkimiyet kurdukları kabul edilebilir.*⁷³ Dönem olarak Layahaçandradeva, Purnaçandra ailesi ve Govindaçandra birbirine yakın olması ve bölge olarak da Rohitagiri'nin çağdaş Kumilla tarafında yer alması, bu altı Çandra'nın birbirine bağlı oldukları veya aynı aileden geldiklerine işaret etse de bu üç grup Çandra arasında bir bağlantı olduğuna ilişkin herhangi bir tarihî kaynak mevcut değildir.

Kalachuri kayıtlarından anlaşıldığına göre Çandra hâkimiyeti, Kalachuri kralları tarafından tekrar tekrar saldırıya uğramış ve son olarak Karnı (1041-1070 miladi) tarafından yıkılmıştır.⁷⁴

Bölgede hâkimiyet kuran Varmanlar'ın, V. yüzyıldan beri Kalinga'nın Simhapur'una hâkim olan Varmanlar'ın⁷⁵ soyundan olduğu kabul

⁶⁹Haridas Mitra, "The Kedarpur Copper-plate Inscription of Sri-Candradeva", *Indian Historical Quarterly*, c. II (1926), s. 317-18, 325-327; N. G. Majumdar, "Rohitagiri of the Rampal Copper-plate", *Indian Historical Quarterly*, c. II (1926), s. 655-56.

⁷⁰R. D. Bassak, "Rampal Copper-plate of Srichandradeva", *Epigraphia Indica*, c. XII (1913-14), s.137-38.

⁷¹Majumdar, *History of Bengal*, I/195.

⁷²Rakhil Das Banerji, "The Date of Sri-Candra" *Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes*, c. III, n. 3 (1927), s. 211; Bassak, Rampal Copper-plate of Srichandradeva, s. 137.

⁷³Majumdar, *History of Bengal*, I/196.

⁷⁴E. Hultzsch, "Gohrwa Plates of Karnadeva", *Epigraphia Indica*, c. XI (1911-12),s.141; Hiralal Bahadur, "Amoda Plates of the Haihaya King Prothividev I", *Epigraphia Indica*, c. XIX (1927-28), s.77.

⁷⁵E. Hultzsch, "Komarti Plates of Chandravarman", *Epigraphia Indica*, c. IV, (1896-97), s. 142-43; "Ragolu Plates of Saktivarman", *Epigraphia Indica*, c. XII (1913-14), s. 2; Ama D. C. Ganguly, Varmanlar'ın yerli bir hanıdan olduğu ve Simhapura'nın da Güney-Doğu Bengal'de yer aldığını öne

edilmektedir.Çandraların yıkılışının hemen ardından Güney-Bengal Bölgesinde Varmanların devlet kurdukları bilinse de hâkimiyetin Çandrardan nasıl Varmanlara geçtiği tespit edilememiştir. Tarihî kronolojiden anlaşıldığı üzere Varman Hanedanlığı'nın ilk Kralı Jatavarman, Kalachuri Kralı Karna'nın fetihlerine katılmıştır ve sonradan Karna tarafından fethedilen Güney-Bengal Bölgesinde XI. yüzyılın son çeyreğinde hâkimiyet kurmuştur.⁷⁶ Jatavarman'ın Karna'nın damadı olması,⁷⁷ bu ihtimali daha da güçlendirmektedir. Jatavarman'ın oğlu Samalavarman ve Harivarman arasında kimin Jatavarman'dan sonra tahta geçtiği üzerinde tarihî kaynaklar çelişkiye düşmüştür.⁷⁸ Kronolojisi üzerinde tartışma varsa da Harivarman'ın Vikrampura başkenti olmak üzere Doğu Bengal üzerinde 46 yıllık veya dahası bir hükümdarlık kurduğu oldukça kesin olarak bilinmektedir.⁷⁹ Bu hanedanının dördüncü kralı olarak Bhojavarman'ın adı geçmektedir. Varmanlar'ın Şenalar tarafından yıkıldıklarına ve Harivarman'ın da yaklaşık kırk altı yıllık bir hükümdarlık süreleri olduğuna göre Bhojavarman XII. yüzyılın ilk yarısında hâkimiyet kurmuştur ve tahta geçtikten sonra kısa sürede Şenalar tarafından tahtından indirilmiştir.⁸⁰

Şena Hanedanı

Bengal Bölgesinde Şena Hanedanı'nın, Batı-Hindistan asıllı⁸¹Semanta Şena tarafından kurulduğu bilinmektedir. Semanta Şena'nın, Karnata ordusunun bir kahramanı olduğu ve birçok savaşa katıldığı söylenmektedir. Fakat Doğu Hindistan'da yer alan Bengal Bölgesinin nasıl Batı Hindistanlı bir yabancı hanedanın eline geçtiği hâlâ bir tartışma konusudur. Semanta Şena'nın hükümdarlığından daha önce ailesinin Batı Bengal Bölgesine göç ettiği ve buraya yerleştiği,⁸² sonradan Pala Döneminde

sürmektedir (“Origin of the Varman and the Sena Dynasty”, *Indian Historical Quarterly*, c. XII (1936), 508-9).

⁷⁶Pramode Lal Paul, “Kalicuri Karna's Invasion of Bengal and the Origins of the Varmans and the Senas”, *Indian Historical Quarterly*, c. XII (1936), s.473.

⁷⁷Majumdar, *History of Bengal*, I/198.

⁷⁸Banerji, *Palas of Bengal*, s. 97.

⁷⁹Majumdar , *History of Bengal*, I/202.

⁸⁰Majumda , *History of Bengal*, I/203-204.

⁸¹Dhirendra Chandra Ganguly, “Origin of the Varman and the Sena Dynasties”, *Indian Historical Quarterly*, c. XII (1936), s. 611-12; Nani Gopal Majumdar, “Deopara Inscription of Vijaya Sena”, *Inscriptions of Bengal*, c. III (1929), s. 43; F. Kibhorn,, “Deopara Stone Inscription of Vijaya Sena”, *Epigraphia Indica*, c. I (1892), s.306.

⁸²Majumdar, *Deopara Inscription of Vijaya Sena* , s. 76.

önemli görevlere geldiği ve böylece bir süre sonra hükûmete geçebilecek kadar güç kazandığı bilgisinin yanı sıra ailenin Batı Hindistanlı Çalukya krallarının Güney-Bengal Bölgesine yaptıkları fetihlere⁸³ katıldıkları ve fetihlerdeki başarıları nedeniyle Bölgede emirlik yaptıkları, sonradan bağımsız devlet kurdukları iddia edilir. Bu iki ihtimalden ikincisi daha gerçekçi bulunmaktadır. Bu olayın XI. yüzyılın son yarısında veya XII. yüzyılın başında meydana geldiği tahmin edilmektedir.⁸⁴

Şenaların tarihi Semanta Şena'yla başlar, onun bir krallık veya imparatorluk kurduğu bilinmemektedir. Semanta Şena'nın oğlu Hemanta Şena'nın, Pala Devleti'nin zayıflaması sonucunda Radha'da ilk olarak bir emirlik kurduğu düşünülür.⁸⁵ Hemanta Şena'nın oğlu Vijaya Şena (1095-1158 M⁸⁶), babası gibi bir emir olarak politik hayatının başladığı düşünülür. O, Bengal Bölgesinin neredeyse tümünü fethetmiştir.⁸⁷ Vijaya Şena'dan sonra oğlu Vallala Şena tahta geçmiştir.⁸⁸ Vallala Şena çok az yer fethetmiştir. Her hâlükârda onun döneminde Şena Hanedanı'nın hükmettiği topraklar Vanga, Varendra ve Radha'nın hemen hemen tamamını kapsamaktaydı.⁸⁹ Vijaya Şena ve oğlu Vallala Şena tarafından Pala İmparatorluğu topraklarının büyük bölümü fethedilmiştir. Pala Hanedanı'na Vallala Şena'nın oğlu Lakshmana Şena tarafından son verilmiştir.⁹⁰ Vallala Şena'nın yaklaşık 1179 yıllarında hayatını kaybetmesinin ardından oğlu Lakshmana Şena tahta geçti.⁹¹ Lakshmana Şena Döneminde Şena hâkimiyeti babası Vallala Şena'nın sınırını aşır Magadha, Benares ve

⁸³Barnett, *Inscriptions of Sudi*, s. 86, 97-99; Fleet, *Khelwadi Inscription of the Time of Somesvara I*, s. 262.

⁸⁴Majumdar, *History of Bengal*, I/209.

⁸⁵Majumdar, *History of Bengal*, I/210.

⁸⁶Rakhal Das Banerji, *Vijaya Sena'nın hakimiyeti* 37, 31 veya 31 yıl sürdüğü öne sürmektedir (Banerji, Rakhaldas, *Banglar İtihaş I*, s.292; Palas Of Bengal ,s.105; "Barackpur Grant of Vijaya Sena", *Epigraphia Indica*, c. XV (1919-20), s. 281; N. G. Majumdar onun 62 yıllık bir hakimiyeti sürdüğü kabul eder (Nani Gopal Majumdar, "Barrackpur Copper-plate of Vijaya Sena", *Inscriptions of Bengal*, c. III (1929), s.59.

⁸⁷Majumdar, *History of Bengal*, I/210-11.

⁸⁸Banerji, *Barackpur Grant of Vijaya Sena*, s.281.

⁸⁹Majumdar, *History of Bengal*, I/217.

⁹⁰Majumdar, *History of Bengal*, I/213.

⁹¹Banerji bu tarihi uygun görmemektedir ve Vallala Sena'nın 1118/1119 yılında hayatını kaybettiği ve Lakshmana Sena'nın tahta geçtiğini ileri sürmektedir (Banerji, *Banglar İtihaş I*, s.261). Fakat Majumdar 1179 yılını daha uygun görmüş (Majumdar, *History of Bengal*, I/218). Bahtiyar Halacî'nin 1203 yılında bölgeyi fethetmesi ve yönetimi Lakshmana Sena'nın elinden olması dikkate alındığında Majumdar'ın düşüşü daha doğru görülmektedir.

Puri'ye kadar ulaşmıştır.⁹² Onun askerî seferlerinden anlaşıldığı üzere Dharmapala ve Devapala'dan sonra hiçbir Bengal kralı bu kadar geniş topraklarda hâkimiyet kurmayı başaramamıştır. Fakat onun bu başarısı çok yakın zamanda Müslüman Türk komutan Muhammed Bahtiyar Halacî'nin (Ullah, 2017: 31) Bengal Bölgesini fethetmesiyle sona ermiştir.

Bahtiyar Halacî'nin Bengal Bölgesinde Lakhnawti'yi fethetmesi, Güney-Batı Bengal'de Şenaların Bengal Bölgesinin yeniden ikiye bölünmesine neden olmuştur.

Radha ve Varendra'dan oluşan Lakhnawti'de Müslümanların ve Güney-Batı Bengal Bölgelerinde oluşan Vanga/Banga'da ise Şenaların hâkimiyeti sürmekteydi. Hakkında çok fazla bilgi olmasa da Lakshmana Şena'nın iki oğlu, Vishvarupa Şena ve Keshava Şena'nın ondan sonra en azından on yedi sene hâkimiyeti sürdürdükleri bilinmektedir.⁹³ *Tabaka-i-Nasîrî*'de bulunan bilgiye göre Bölgede Şenalar 1245, belki de 1260'a kadar hâkimiyetlerini devam ettirebilmişlerdir.⁹⁴ Bu bilgiden hareketle Vishvarupa Şena ve Keshava Şena'dan sonra onların torunlarının da tahta geçtikleri ve yaklaşık elli sene Bölgede Şena hâkimiyeti bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat onlar hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

Şenalar Bengal Bölgesinin son yerli hükümdarıdır denebilir. Daha sonra yerel velayetler ve küçük devletler/emirlikler var olsa da Pala veya Şenalargibi merkezî bir yerel devlet gelmemiştir. İhtiyâruddin Halacî'yle başlayan Bengal Bölgesinin Müslümanlar tarafından fethi, sonraki nesillerce devam etmiştir ve çok yakın dönemde Bengal Bölgesine İslami hükûmet hâkim olmuştur. Aşağıda Bangladeş'e İslam'ın girişi ve yayılması üzerinde duracağız.

İslamlaşması:

Bengal Bölgesinin dinî tarihi, Guptalar'a kadar sağlam bir şekilde bilinmemektedir. Bazı belgelere dayanarak, Hindistan'ın diğer Bölgelerinde daha önceden hâkim olmayı başarmış Vedik Ari dini/kültürünün Bengal Bölgesine

⁹²Majumdar, *History of Bengal*, I/220.

⁹³Majumdar, *History of Bengal*, I/227.

⁹⁴el-Cüzcânî, *Minhâz-ı-Sirâz*, *Tabaka-i-Nasîrî*, İngilizce ter.: H. G. Raverty, London: Gilbert & Rivington, s. 558.

girememesinin bir nedeni de Bölgede yaşayan insanların kendilerine ait bir dinin/kültürün bulunuyor olmasıdır.⁹⁵

Gupta Dönemine gelince, ilk olarak Bölgeye Brahmanların yerleştikleri hakkında bilgi bulunmaktadır. Brahmanlar Bölgenin çeşitli yerlerine yerleşip tapınak açmışlar ve Vedik dinini telkin etmeye başlamışlar,⁹⁶Vedik dini Pala Döneminde güç kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde Vedik dini uzmanı/papazlarına araziler hediye edildiği kaydedilmiştir.⁹⁷ X. ve XI. asırda Vedik dini, Varman ve Şena krallarının desteğiyle çok yayılmıştır. Bu dönemde Hindistan'ın diğer bölgelerinden Bengal Bölgesine, aynı şekilde buradan da Hindistan'ın diğer bölgelerine papazların göç ettiklerine dair bilgiler,⁹⁸ bu dönemde Bengal Bölgesinin Vedik dininin önemli bir merkezine dönüştüğünü göstermektedir.

Gupta Dönemi'nden itibaren Vedik dininde önemli değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Vedik tanrıların yerine mitolojik Puran tanrıları önem kazanmaya başlamıştır.⁹⁹ Hindistan'ın diğer Bölgelerinde yaşanan bu değişiklikler, Bengal Bölgesinde de görülmüştür. Bölgede bulunan eski yazıtlar ve resimler bunu kanıtlamaktadır.¹⁰⁰ Puran dininin Bengal Bölgesinde yaygın olan mezhepleri/tarikatları arasında Vişnuizm ve Şaivism en çok yaygınlık kazananlardır. Miladi X. yüzyıla kadar tanrı Vişnu, farklı adlarıyla Bengal Bölgesinin her yerinde bilinmekteydi.¹⁰¹Pala Döneminde artık Bölgede kalıcı olmuştur. Hindu mitolojisinde meşhur olan Radha-Krişna, Bengal Vişnuizm'inin önemli bir karakteridir, belki de en önemli karakterinlerden biridir. Radha-Krişna tarikatı, Bengal Hinduizm'ine XII. yüzyılın

⁹⁵Majumdar, *History of Bengal*, I/394.

⁹⁶G. V. Acharya, "A Grant of the Gurjara King Jayabhata III: (Kalachuri) Year 486", *Epigraphia Indica*, c. XXIII (1935-36), s.154-55; Radha Govinda Bassak, "Tipperah Copper-plate Grant of Lokanath: the 44th Year", *Epigraphia Indica*, c. XV (1919-20), s.311.

⁹⁷Majumdar, *History of Bengal*, I/396. Bkz. Bhattacharya, Durgamohon, "Praçin Bonge Bed-çorça (Eski Bengal'de Ved Çalışmaları)", *Haraprasad Sangbardhan Lekhamala*, c. II (1339 Bengali yılı), s.202-226.

⁹⁸Nani Gopal Majumdar, "Rampal Copper-plate of Srichandra", *Inscriptions of Bengal*, c. III (1929), s. 9.

⁹⁹Majumdar, *History of Bengal*, I/398.

¹⁰⁰Bkz. Pala Yazıtları, no. 2, 6, 14, 16, 36, 37 Maitreya, Akshay Kumar, *Gauda Lekha-mala I*, Rajshahi:Varendra Research Society, 1319 Bengali Yılı.

¹⁰¹Haraprasad Sastri, "The Susunia Rock Inscription of Chandravarman", *Epigraphia Indica*, c. XIII (1915-16), s.133; Radha Govinda Bassak, "The Five Damodarpur Copper Plate Inscriptions of the Gupta Period", *Epigraphia Indica*, c. XV (1919-20), s.137; "Baigram Copper-plate Inscription of the (Gupta) Year 128", *Epigraphia Indica*, c. XXI (1931-32), s.79-80.

sonunda yerleşmiştir. Bengal Hinduizm'ine Vişnuizm'in bıraktığı diğer önemli bir unsur ise Avatar (peygamberlik) fikrinin sistemleştirilmesidir.¹⁰²

Hindu-Puranizm'in diğer bir meşhur tarikatı ise Şiva merkezli Şaivism'dir. Gupta Döneminde Şaivism Kuzey-Hindistan'da yaygınlık kazanmaya başlamıştır.¹⁰³ Bengal Bölgesi de bu yeni yaygınlaşan dinden etkilenmiştir. Bazı yazıtlara göre V. yüzyılın sonunda Bengal Bölgesinde Şiva'ya ibadet edildiğine dair bilgi bulunmaktadır.¹⁰⁴ VII. yüzyılın başında yaşayan Şaşanka ve Vaşkaravarman gibi krallar, Şaivism'in kahramanları olarak tanınmaktadır.¹⁰⁵

Bengal Bölgesinin eski dinleri arasında önemli bir yere sahip olan diğer bir din ise Jainizm'dir. Jainizm daha önce, Guptalar'a kadar *Nirghantha* olarak bilinmekteydi. M.Ö. IV. yüzyılda *Nirghantha* dini, Kuzey-Bengal Pundravardhana'da çok yaygın olan bir din idi. Hatta Pundravardhana'da Aşoka (M.Ö. 268 - M.Ö. 232) Döneminde Buda'nın Nirghanta'nın ayaklarına düşmesine dair bir resim çizildiği ve sonucunda Aşoka (M.Ö. 268 - M.Ö. 232) tarafından Pundravardhana'da bir soykırım gerçekleştirildiği bilinmektedir. R. C. Majumdar tarafından bu hikâyeye irrasyonel diye reddedilirse¹⁰⁶ de diğer yazıtlara göre M.Ö. II. yüzyıl öncesinde bile Kuzey-Bengal tarafından Jainizm'in yaygınlaşmasına katkı sağladığına dair bilgilerinden¹⁰⁷ o dönemde Bölgede Jainizm'in yaygın bir din/yaşam kültürüne dönüştüğü kolayca anlaşılmaktadır. Çinli Hiuen Tsang'den edinilen bilgilere göre M.S. VII. yüzyılda Jainizm, Bengal Bölgesinde egemenlik kuran bir din idi.¹⁰⁸ Fakat sonraki dönemlerde bu din hakkında pek çok bilgi bulunmamaktadır. Hatta Bölgede bulunan Jainizm'in, sonraki dönemlerde Batı-Hindistan'dan göç edenler tarafından yeniden hayata getirilen Jainizm olduğu söylenmektedir.

¹⁰²Majumdar, *History of Bengal*, I/403.

¹⁰³Devadatta Ramakrishna Bhandarkar, "Mathura Pillar Inscription of Chandragupta II: G. E. 61", *Epigraphia Indica*, c. XXI (1931-32), s. 4.

¹⁰⁴Basak, "Five Damodarpur Copper Plate", s.140.

¹⁰⁵Majumdar, *History of Bengal*, I/67-68.

¹⁰⁶Majumdar, *History of Bengal*, I/410.

¹⁰⁷Banerji, "Palas of Bengal", s. 71; *Kalpa Sutra*, ing. terc. Hermann Jacobi (*The Sacred Books of the East*, c. XXII (1884), s. 288.

¹⁰⁸Thomas Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, London: Royal Asiatic Society, 1905, s.184, 187.

Hinduizm Bölgede egemenlik kazanmadan önce Bölgede hâkim olan din kesinlikle Budizm idi. Hatta *Vinya* yazıtından anlaşıldığına göre Budizm Bengal Bölgesinde Aşoka'dan önce bilinmekteydi.¹⁰⁹ Fakat Budizm'in Bölgede egemenlik kazanması M.S. II. veya III. yüzyılda sağlanmıştır. Gupta Döneminde Hindistan'a seyahat eden Fa-hien, o dönemde Budizm'in Bengal'de yaygın olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁰ Büyük Nalanda Enstitüsü de tahminî bilgiye göre V. yüzyılda kurulmuştur. Nalanda, Bengal'in dinî hayatına uzak değildi Hatta Nalanda'nın sonraki gelişmesinde Bengal bilginlerinin ve kralların katkısı büyüktür. Tsang'ın Nalanda'yı ziyaret ettiği zaman Nalanda'nın başrahibi olan Şilavadra, bir Bengal Kraliyet ailesinin evladıydı.¹¹¹ Şaşanka tarafından Bölgede Budizm'in yayıldığına dair rivayetler var. Majumdar, Tsang tarafından kaydedilen bu rivayetleri reddetse¹¹² de bu tarihî bir gerçek ki bu dönemde Budizm artık Hindistan'ın diğer bölgelerinde kaybolmaya başlamıştır. Neredeyse Bengal'de de aynı dönemde Budizm'in zorlukla karşılaşması çok da mantıksız değildir. Pala Dönemi, sadece Bengal için değil, Hint tarihi için de önemlidir, Budizm'in son altın çağı olmuştur. Bu dönemde Hindistan'ın diğer Bölgelerinde zaten yerini kaybeden Budizm, Bengal ve Bihar'da kendi şan ve şerefini koruyarak egemenlik sürdürebilmiştir. Pala Döneminde sadece Palalar değil, Bengal'de bulunan diğer küçük kraliyetler de Budizm'in takipçi idiler. O dönemde Dakka'da hâkimiyet kuran Çandralar da Budist idiler. Vikrampur'da bulunan Vikrampuri Enstitüsü de bu dönemde Çandralar tarafından kurulmuştur.¹¹³ Fakat Vişnuizm'in takipçisi olan Şenalar tarafından Budizm böyle bir himaye görememiştir ve bu dönemde Bölgede artık Budizm kaybolmaya başlamıştır. Mojumdar, Budizm'in kaybolmasına neden olarak sadece kralların himayesinin azaltmasını zikreder. Ama bu kadar güç kazanan bir dinin sadece himayenin azaltmasıyla bu kadar hızlı kaybolması çok da mantıklı değildir. Bölgede o

¹⁰⁹Majumdar, *History of Bengal*, I/411-12.

¹¹⁰Fa-hiyen 100 (Mojumdar'dan, s. 412-413)

¹¹¹Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, s.109, 187; *History of Bengal*, I, 415. Tsang'ın ifadesiyle birlikte bazı yazıtlarda *bhadra* diye biten vali ve emirlerin bulunması, tarihçilerin bir grubu tarafından Bengal, özellikle *Vanga* diye tanınan Güney-Batı kısmında bir Bhadra Hanedanı'nın bulunduğu iddia edilmelerine yol açmıştır. Fakat Mojumdar bunu tespit edilecek kaynakların bulunmamasına beraber doğru olmasının ihtimali de bulunduğu söylemektedir (Mojumdar, *History of Bengal*, I/85-86).

¹¹²Mojumdar, *History of Bengal*, I/416.

¹¹³Mojumdar, *History of Bengal*, I/418.

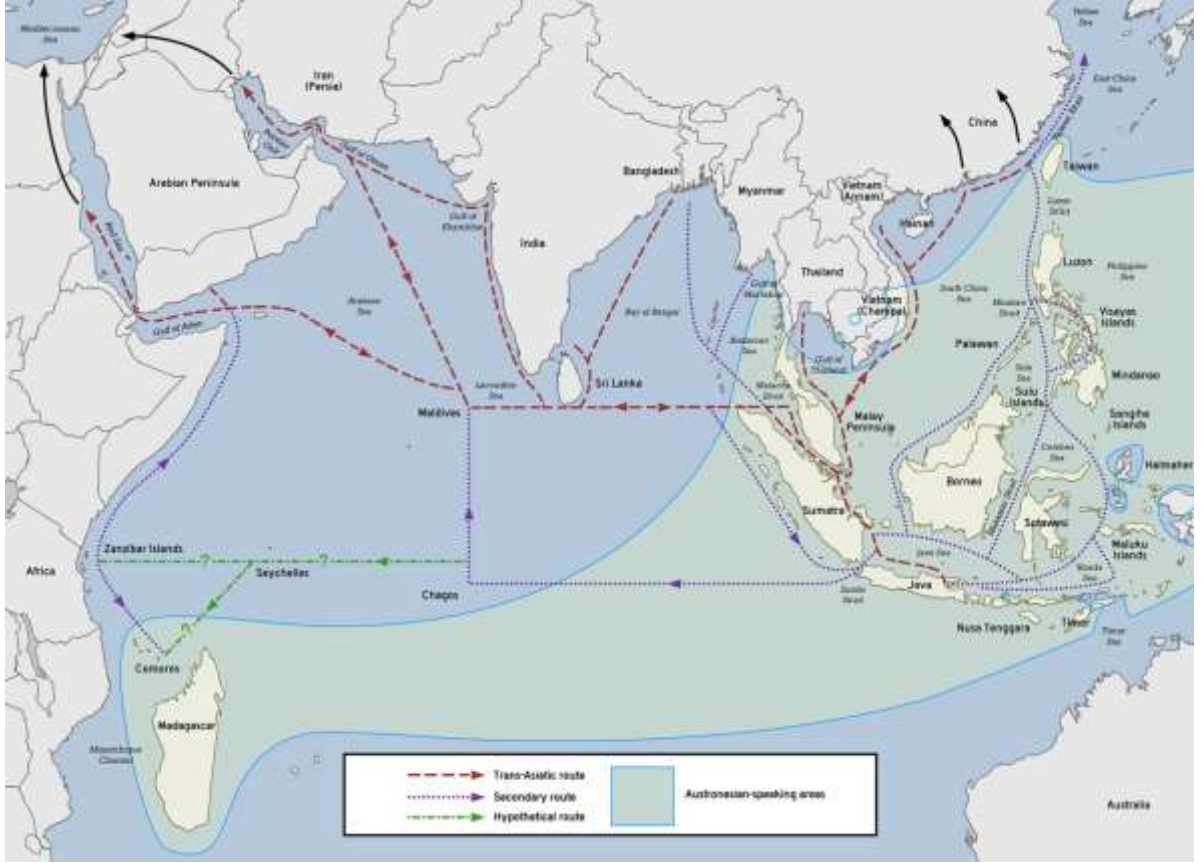
döneme kadar kendi varlığını koruyabilen bazı Budist enstitüler de sonraki dönemde Müslümanların Bölgede hâkimiyet kazanmasıyla kaybolmuştur.

Bengal Bölgesinin İslamlaşma tarihini dört başlık altında ele alabiliriz:

Eski dönemden beri Arap ve Çin arasındaki deniz yolundan geçen tüccarların Bengal Sahilinden geçmesi ve böylece İslam'ın ilk günlerinden itibaren bu Bölgenin İslam'ı tanınması ve bu konuyla ilgili tartışmaları birinci başlık altında; Bengal Bölgesine İslam'ı götüren ve Bölgenin İslamlaşmasında en büyük rolü oynayan mutasavvıf evliyalar hakkındaki bilgileri ikinci başlık altında; Türk İslam ordusunun Bölgeyi fethedip İslami yönetim kurması ve Bölgede İslam'ın bir siyasal güç olarak var olmasıyla ilgili bilgiler üçüncü başlık altında; Bölgedeki modern İslam anlayışını anlamak açısından çok önemli olan İngiliz sömürgecilik döneminde Bölgede ortaya çıkan hareketler dördüncü başlık altında ele alınacaktır.

Arap-Çin Deniz Yolu ve Bengal Sahili

Arap-Çin Deniz Yolu, Arabistan'daki tüccarların çok eskiden beri kullandıkları bir ticaret yoludur. Arap tüccarlar Çin ile olan ticaret bağlantısını bu yoldan kurmuşlardır. Bundan dolayı bu yol "Deniz İpek Yolu" olarak da tanınmıştır. Arap tüccarlar Arap-Çin Deniz İpek Yolu'ndan geçerken Bengal Körfezinden de geçiyordu ve böylelikle bu bölgedeki limanlar onların bir geçiş yolu hâline gelmiştir. Bu tarihî gerçek ve sahabe döneminde Çin'de Müslümanların bulduklarına dair bilgiler doğrultusunda İslam'ın ilk dönemlerinde Bengal Bölgesinde İslam'ın biliniyor olduğu tarihçiler tarafından ortaya konulmuştur. Hatta bazıları tarafından Bölgeye İslam'ın Hazreti Peygamber Döneminde girdiği söylenmiştir. Onlara göre Hz. Sa'd bin Ebî Vakkas (ö. 55 h.), ile Habeşistan'a hicret eden bazı sahabeler, Necaşi tarafından onlara hediye edilen gemiyle İslam'ın daveti için Güneydoğu Asya ticaret yoluna çıkmıştır ve dokuz yıllık bir sefer sonucunda 626 yılında Çin'e varmıştır. Sa'd bin Ebî Vakkas (ö. 55 h.), Güneydoğu Asya'nın çeşitli Bölgelerinde İslam tebliği yapmıştır ve böylelikle Bangladeş'e de gelmiştir. Çok yakın tarihte Bangladeş'te VII. asırda yapılmış bir caminin bulunması, o dönemde İslam'ın sadece Bengal Sahil Bölgelerine değil, daha derine kadar yayıldığına işaret etmektedir.

Figür 3: Hint Okyanusu tarihi deniz ticaret ağı

Kaynak: Pierre-Yves Manguin¹¹⁴

Bu konuda kesin bir bilginin bulunmaması, İslam'ın erken dönemlerinde Bengal Bölgesine girişine dair iddiaları zayıflatsa da Bölge ile Arapların eski ilişkisine bakarak böyle bir ihtimali tamamen yok sayamayız.

Mutasavvıf Evliyaların Bengal Bölgesine Yayılması

Bengal Bölgesinde İslam'ın yayılmasında en büyük rol, sûfi-dervişlerindir. Hicri V. yüzyılın ortasında Şah Muhammed Sultan Rûmi'nin Bölgede İslam tebliği yaptığı bilinmektedir.¹¹⁵ Hatta onun tebliği sonucunda şimdiki Mymensing'in o zamandaki koç kralının İslam'ı kabul ettiği ve ona Modonpur adlı bir köyü hediye ettiği

¹¹⁴Pierre Manguin, -Yves, "Austronesian Shipping in the Indian Ocean: From Outrigger Boats to Trading Ships", *Early Exchange between Africa and the Wider Indian Ocean*, Palgrave Macmillan, s. 51-76.

¹¹⁵Muhammad Enamul Hak, *Bonge Sufi Provab* (Dakka: Ramon Publishers, 2011), s. 95-96.

söylenmektedir.¹¹⁶ Onun mezarı şimdiki Modonpur'da bulunmaktadır. Bölgeye eski dönemlerde İslam tebliği için geldiği söylenen diğer bir mutasavvıf âlim ise Baba Âdem Şehit'tir. Fakat onun Bölgeye gelme tarihi hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Abdul Kerim, onun XIV. yüzyılın sonunda Bölgeye geldiğini söylemektedir.¹¹⁷ Onun Bölgeye gelmesi hakkındaki meşhur rivayete göre, Türkler Bölgede hâkimiyet kurmadan önce, Şenalar Döneminde Bölgeye geldiği bilinmektedir.¹¹⁸ Dımeşk'tan Bangladeş'e İslam tebliğine geldiği bilinen Şah Sultan Mahi Savar'ın da bu dönemde Bangladeş'te bulunduğu söylenmektedir. Mahi Savar, Belh'in prensi idi ve saray hayatı bırakıp Dımeşk'ta Şeyh Tefkik'in dersine katıldığı, sonradan Şeyh Tefkik'in emriyle Bangladeş'e İslam tebliği için geldiği söylenmektedir.¹¹⁹ Türk ordusunun Bangladeş'e girdiği zamana denk gelen diğer bir sūfi derviş ise Mahdum Şah Mahmud Gaznevi'dir. Mahdum Şah, XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde bu bölgede büyük bir derviş grubu ile bulunmuştur.¹²⁰

XIII. yüzyılın başında Türk ordusu tarafından fethedilmesiyle birlikte Bengal Bölgesinin İslam hâkimiyeti altına girmesi sağlandıktan sonra da Bengal halkları arasında İslam tebliğinin yayılmasında bu sūfi-dervişlerin büyük bir rol oynadıkları bilinmektedir. Bu dönemde Bangladeş'te İslam tebliği için çalışan büyük bir mutasavvıf derviş ise, Abdulkadir Geylanî'nin torunu olan Şah Mahdum'dur. Şah Mahdum, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Kuzey-Bengal'deki Rajshahi Bölgesinde İslam tebliğinde bulunmuştur.¹²¹

Bengal Bölgesinin İslamlaşmasında önemli rol oynayan sūfi-dervişlerin önde gelenlerinden biri ise Han Cihan Ali'dir. Kendisi bir Türk olmasıyla beraber bir saray adamı idi. Bangladeş'in Bagerhat Bölgesine İslam tebliği için gelmeden önce uzun süre Delhi sarayında çalışmıştır. Han Cihan Ali bir İslam tebliğcisi olmasıyla birlikte bir sosyal hizmet insanıydı. Bulduğu bölgeye çok sayıda cami, medrese, dergâh ve

¹¹⁶Abdu'l-Karim, "Şah Muhammed Sultan Rûmi" *Banglapedia*, VIII, s. 120-120.

¹¹⁷Abdu'l Karim, *Social History of the Muslims in Bengal* (Dakka: Asiatic Society of Pakistan, 1959), s. 54.

¹¹⁸Abdu'l-Karim, "Baba Adem Şehit", *Banglapedia*, I, s. 349.

¹¹⁹Karim, *Social History*, s. 88-89.

¹²⁰Muhammad Enamul Hak, *A history of Sufism in Bengal* (Dakka: Asiatic Society of Bangladesh, 1975), s. 183-90; Rahim, *Banglar Samajik O Şangskritik İtihaş*, s. 62.

¹²¹Moşaref Husain Vuiyan, "Şah Mahdum Rupoş", *Banglapedia*, IX, s. 198.

köprüler yapmıştır. Onun tarafından inşa edilen Altmış Kubbeli Cami, Bangladeş'in tarihî eserlerinin başında gelmektedir.¹²²

Bu mutasavvıf evliyaların İslam tebliği için çalışmakla birlikte zaman zaman yerel Hindu kralların zulümlerine karşı cihatta buldukları da bilinmektedir. Baba Âdem Şehit'in adında geçen "Şehit" lakabı da yerel Hindu krallarla yaptığı savaşta hayatını kaybettiği için verilmiştir. Bangladeş'te İslam tebliği için savaşa çıkan dervişlerin adı zikredildiğinde akla gelen en büyük sûfi-derviş ise Hz. Şah Celal at-Türkistânî al-Yemenî'dir (ö.746/1346). Hz. Şah Celal, Bangladeş'in Sylhet Bölgesinde Müslümanlara zulmedildiğini öğrendiğinde 360 evliya-derviş ile birlikte buraya geldiği ve o dönemdeki Sylhet kralı Gaur Govinda ile savaşıp Sylhet'i fethettiği bilinmektedir. Sylhet Bölgesinin İslamlaşması, Şah Celal ve kız kardeşinin oğlu Şah Paran ve onlarla gelen diğer dervişlere borçludur. Şah Celal Sylhet'i fethettikten sonra oraya yerleşmiş ve dergâh kurmuştur. Yanındaki dervişler de Sylhet'in diğer bölgelerine yayılmışlar ve İslam tebliği için çalışmışlardır.¹²³

Sûfi-dervişlerin Bangladeş'in İslamlaşmasındaki rolü, bize Bangladeş'in İslamlaşma tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler Bengal-Müslüman topluluğunun tabiatını da anlatmaktadır. Sömürge Döneminde ve sonraki dönemde Bölgede çeşitli ıslah hareketi çıkmadan önce İslam tamamıyla bu sûfi-dervişlerin tebliğ ettikleri tarikatlarla ve onların düşüncelerine bağlıydı. Sûfi-dervişler, bilimsel İslam'a göre değil, kültürel İslam'a göre yaşıyor ve bunu yayıyorlardı. Yani insanlar İslam'ı kitap ve sünnetten öğrenmeden ziyade Bölgede İslam'ı tebliğ eden sûfi-dervişlerin hayatından öğrenmişlerdir. Bunun de şöyle bir eleştirel boyutu var ki gerçek, daha doğrusu eğitilmiş İslam'dan habersiz olan Müslümanlar çok kolayca hurafelere girmişlerdir. Bölgedeki insanlar İslam'ı sûfiler yoluyla öğrenmişlerdir. Bu da Bölgede önceden yaygın olan Hindu mistisizmine denk gelmiştir ki Bölgedeki Müslümanlar arasında bazı hurafelerin yaygınlaşması daha kolay olmuştur. Aşağıda bahsedilmek üzere sonraki dönemlerde Bölgede çıkan çeşitli ıslah hareketlerinin nedeni de Bölgede

¹²²Mohammad Mojlum Khan, The Muslim Hearitage of Bengal, Kube Publishing Ltd, England 2013, s. 36-41.

¹²³İbn Batutta, İbn Batutar Safarname, Bangla Academy, Dhaka, 1968, ss. 154-55; Hak, Bonge Sufi Provab, s. 72; A.N.M Bazlur Rashid, Amader Sufi Sadhak, İslamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 1984, s. 24-25; Rahim, Banglar Samajik O Şangşkritik İtihaş, ss. 74-75.

bulunan İslam'ın kültürel olmasına dayanmaktadır. Yani bu ıslah hareketlerinin büyük bir kısım bu bölgesel İslam'ı doğru, en azından onlara göre, İslam'a çevirmeyi amaçlamıştır.

Türk İslam Ordusunun Bölgeye Girişi ve Siyasi İslam'ın Doğuşu

Bangladeş'in İslamlaşmasında önemli rol oynayan diğer bir faktör ise Türklerin fethidir. Bölgeye daha önce İslam'ın girişi sağlandıysa da Bölgede İslam hâkimiyeti ilk olarak 1203 yılında Türk komutan İhtiyâruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî tarafından Bölgenin fethiyle başlar.

İhtiyâruddin bir Afgan-Türk komutan idi. Afganistan doğmuş olan İhtiyâruddin, içindeki askerlik tutkusunu gerçekleştirme amacıyla Hindistan'a gelmiştir. İlk olarak Kütübuddin Aybek'in ordusuna girmeye çalışmış, fakat fiziksel yetersizliği nedeniyle reddedilmiştir. Ama sonradan Hüsameddin'in ordusunda bir komutan olarak seçilmiştir. İhtiyâruddin 1200 yılında Bihar'ı fethetti. Bu fetih, Bengal Bölgesini fethetmenin yolunu açmıştır.¹²⁴

İhtiyâruddin Halacî'nin (ö.1206), Bengal'i fethetme hikâyesi de çok ilginçtir. O dönemde Bengal kralı Lakshmana Şena, Müslümanların istilasından habersiz değildi. Bunu aklına tutan İhtiyâruddin normal yolu bırakıp ormanlar içinden Leknevî'ye gelmiştir. Söylediğine göre İhtiyâruddin o kadar hızla geldi ki sadece 18 süvari onunla gelebilmiştir. Şehirdeki insanlar da onların at satıcıları olduğunu düşünüp engellememişler. Böylece İhtiyâruddin çok kolayca saray kapısına ulaşmıştır. Saray kapısında kapıcılarla çekişmeye girdiğinde Lakshmana Şena dehşete düşmüş ve Müslümanların şehri işgal ettiğini düşünüp sarayın arka kapısından kaçmış. Bu arada onun ordusundaki diğer askerler de şehre ulaşmış. Böylece kan dökmeden çok kolayca şehri fethetmiştir. Sonra da onun fetihleri Bengal'in diğer bölgelerinde devam etmiştir. Kısa sürede Bengal gölgesinin büyük kısmında Müslüman hâkimiyeti kurulmuştur.¹²⁵ Bundan sonra 1757'de İngilizlerin hâkimiyetine girmeden önce Bengal Bölgesi bazen bağımsız saltanat olarak, bazen de Delhi'nin bir şubesi olarak İslam hâkimiyeti devam edebilmiştir.

¹²⁴Jadunath Sarkar, *The History of Bengal*, (Patna: Academica Asiatica, 1973), II/3.

¹²⁵El-Cüzcani, Minhac- 1 Sirac, s. 549-557.

Kaynaklarda genel olarak Bangladeş'in İslamlaşmasında Müslüman fetihlerin önemli bir rol oynadığı zikredilse de, ne gibi bir rol oynadığı hakkında detaylı bilgi geçmemektedir. Bangladeş'in İslamlaşmasında Müslüman fetihlerin oynadığı rolden bahsedilmesi gerektiğinde özellikle Müslümanların fethettiği diğer bölgeler ve Bengal Bölgesi, daha genel olarak söylersek Hindistan'la arasındaki sosyal-kültürel farklılıkları aklımızda tutmamız gerekir. Bu konuda ilk olarak bahsetmemiz gereken nokta ise kabile sistemidir. Müslümanların fethettikleri bazı bölgelerde kabile sistemi var idi. Bunun bir netice ise bir kabilenin reisi İslam'ı kabul ettiğinde o kabilenin diğer üyeleri de İslam'a dâhil oluyordu. Ama bu bölgede öyle bir sistemin bulunmaması, genel halkların İslamlaşmasında merkezi bir rol olmadığına işaret etmektedir. Bu konuda diğer bir önemli nokta ise bu bölgede yaygın olan *kast sistemidir*. *Kast sisteminde* dört rütbe vardır. Genel olarak onlar yukarıdan aşağıya şu şekilde sıralanmaktadır:

Brahmanlar (Rahipler)

Khsatriyalar (Savaşçı ve askerler)

Vaisyalar (Çiftçi ve zanaatkârlar)

Sudralar (Hizmetkârlar)

Genel olarak ilk iki kast idari, siyasi ve devlet işlerinde olurlardı. Son iki kast ise siyasi işlerle ve devlet işleriyle ilgilenmiyorlardı. Müslümanların fethettikleri bazı bölgelerde hükümdarın İslam'a girmesi, genel olarak ona tabi olan halkların da İslam'a girmesi olarak kabul ediliyordu. Fakat bu bölgede alt kastta olan insanların siyasetle ilgilenmediği için burada böyle bir merkezi İslamlaşmasından söz etmek zordur. Yukarıda geçen bu noktalar dikkate alındığında bu bölgenin İslamlaşmasında Müslüman fetihlerinin doğrudan bir rol oynamadığı söylenebilir. Aksine Bölgede İslam tebliği için çalışan sûfi-derviş ve âlimlere devlet yardımı sağlamasıyla Müslüman fetihlerin, yani Bölgede İslam devleti kurulmasının Bölgenin İslamlaşmasında dolaylı bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Daha önceden Bölgede sûfi-dervişlerle başlayan İslam tebliği, Müslümanların Bölgeyi fethinden sonra daha hız kazanmıştır. İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden sûfi-derviş ve âlimler buraya gelip dergâh ve medreseler açmaya başlamıştır. Mesela o dönemde Buhara'dan Şah Şerfeddin Abu Tavama (ö. 1300) Bangladeş'in şimdiki Şonargao Bölgesine gelip bir medrese açmıştı. Medrese ve

dergâhlara yardım etmekle birlikte bazen de bu hükümdarlar tarafından medrese ve camiler kurulup Bölgenin İslamlaşmasına katkı sağladıkları bilinmektedir. Belgelere göre İhtiyârüddin, Bengal'i ele geçirip Bölgede bir medrese tesis etmiştir. Onun ardından tahta geçen Giyasettin İvaz Halacî (1213-26) de Leknevtî'de bir cami ve bir yüksek eğitim merkezi kurmuştur.¹²⁶ Bengal'de Müslümanların döneminde yapılan cami ve medreselerin sayısı yüksektir.

İngiliz Sömürgeciliği ve Modern Bangladeş

İngiliz Sömürge Dönemiyle birlikte ortaya çıkan ve modern Bangladeş'te, yukarıda geçen İslami dönemlerde olduğu manada bir İslamlaşma yaşanmasa da bu dönemde Bölgenin dinî ve kültürel hayatında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu nedenle İngiliz Sömürgeciliği Döneminin, Bölgenin dinî hayatında dönüm noktası olduğu söylenebilir.

Bengal İslam hükûmeti, 1757 yılında Plâsî Savaşı'nda Bengal'in son özgür navâbı Siracüddeve'nin İngilizlerin eline geçmesi ve öldürülmesinin sonucu olarak bitmiştir ve Bengal'de yaklaşık iki yüzyıllık (1757-1947) İngiliz sömürgeciliği dönemi başlamıştır. Sömürge Dönemi ise 1947'de Hint Alt Kıtası'nın Hindistan ve Pakistan olmak üzere iki devlete bölünmesiyle sona ermiştir. Daha sonra Pakistan (eski Batı Pakistan) da Pakistan ve Bangladeş (eski Doğu Pakistan) olmak üzere ikiye bölünmüş ve Bangladeş'in modern dönemi başlamıştır.

İngiliz sömürgeciliği dönemi; Bengal, genel olarak bütün Hindistan, İslam tarihi için bir karanlık dönem olarak değerlendirilmelidir. İngilizler Müslümanların elinden hâkimiyeti aldığından İngiliz-Müslüman düşmanlığı ortaya çıkmış ve buna karşı Hindular İngilizlerin tarafında olmuştur. Müslümanlar yerel Hindu Zamindarlar'ın (derebeyler) zulmü altında kalmıştır. Babürler Döneminde Bengal'in başkenti olan Dakka (o dönemde Cihangir Nagar olarak bilinmekteydi) önemini kaybetti ve çoğu Hinduların yer aldığı Kalküta başkent olarak seçilmiştir. Bunların neticesinde Müslümanların genel ekonomik durumu azalmıştır. Bununla birlikte İslami enstitülere devlet tarafından verilen destekler de kesilmiştir, medreseler ve camiler için tayin edilen

¹²⁶el-Cüzcânî, Minhaz-i Shiraj, s. 28-29, 44, 60.

araziler de devlete bağlanmıştır. Medrese ve İslami kolejlerde eğitim dili Farsçaiken İngilizce yapılmıştır. Böylece İslami çalışmaların alanı daralmıştır.

Bununla birlikte İngiliz Dönemi, Bengal Müslümanları için bir uyanış dönemi olmuştur. Bazen İngilizlere tepki olarak, bazen de onlarla Müslümanların ilişkisini iyileşme adına birçok dinî-siyasi hareketlere şahit olmuştur. Bunların bazıları başarılı olurken bazıları başarısız olmuştur. Her hâlükârda Bengal Müslüman topluluğu üzerinde bu hareketlerin etkisi kalıcı olmuştur. O kadar ki modern Bengal Müslüman topluluğunun yapısını anlamak için bu hareketler üzerinde durmak gerekir. Aşağıda özellikle Bengal Müslümanlarının fikir dünyasında ve İslami eğitim sistemlerinde etkili olan hareketlerden bahsedeceğiz. Fakat şunu da zikretmek gerekir ki bu hareketler sadece Bengal Bölgesine ait değildir. O dönemde Hindistan tek bir ülke olduğu için Hindistan'ın bir bölgesinde çıkan hareketlerin etkileri sadece o bölgeyle sınırlı olmuyordu.

Bengalce'nin Tarihsel Gelişimi:

Yerel halklar arasında *Bangla* diye tanınan Bengalce'nin, Hint-Ari dil ailesinin bir kolu olduğu söylenmektedir. Bengal halkları dört ana ırktan -Ariler, Alpler, Dravidler ve Moğollar- oluşmakta Bengalce; yerel Ostric, Dravid ve Sino-Tibet dilleriyle Hint-Ari dilinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Hindistan'da Hint-Ari dillerin gelişmesi üç aşamada gerçekleşmiştir: 1. Eski Hint-Ari Dönemi (M.Ö. 1500 ile M.Ö. 600 yıllar arası), 2. Orta Hint-Ari Dönemi (M.Ö. 600 ile M.S. 1000 yıllar arası) ve 3. Yeni Hint-Ari Dönemi (M.S. 1000 sonrası).¹²⁷ Ariler yaklaşık M.Ö. 1500 yılında Hindistan'a yerleşmeye başlamışlardır. Ariler Kuzey Hindistan'a yerleştiğinde yerel Daravidler'in bir kısmı Güney Hindistan'a göç eder ve bir kısmı da Arilerle yaşamaya devam eder. İran ve Orta Asya'dan gelen Arilerle yerel Dravidlerin birleşmesiyle Hint-Ari dilinin ilk şekilleri ortaya çıkar. Vedik dili ve Sanskritçe bu dillerin örnekleridir.

Zamanla Hint-Ari dili Hindistan'ın daha derinine nüfuz etmeye devam eder ve böylece yerel dillerle Hint-Ari dilinin karışmasıyla orta Hindistan'da, sonradan

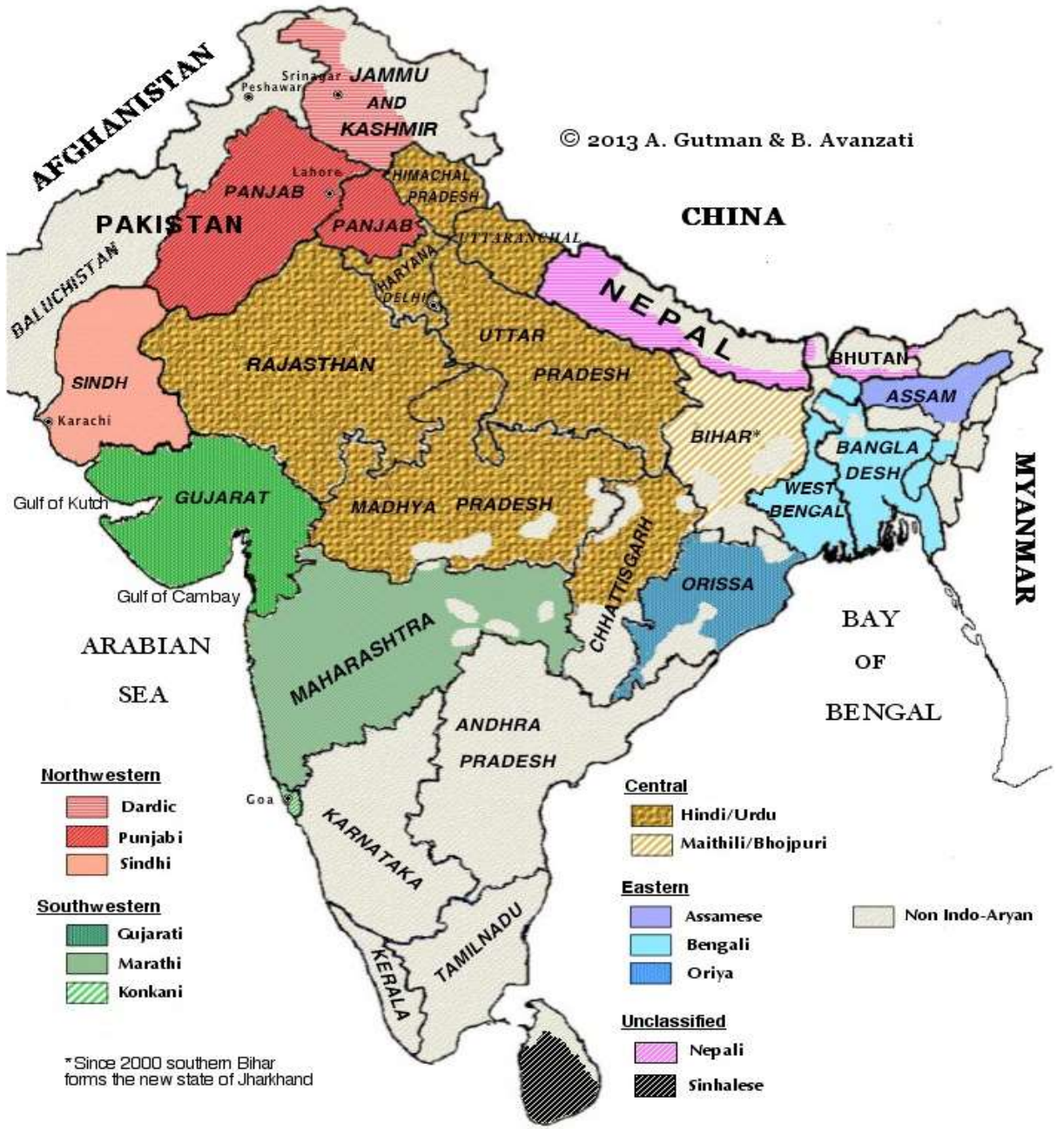
¹²⁷Mojumdar, *History of Bengal*, 1/ 376.

meydana gelecek yeni Hint-Ari dillerinin temelini oluşturan ve *Prakrit* veya *Magadhi Prakrit* diye tanınan yeni bir dil ortaya çıkar. Pali ve Aşoka Dönemi yazıtları bu dilin örnekleridir. *Prakrit*, zamanla gelişir ve M.S. X. yüzyıla gelindiğinde yeni yerel diller ortaya çıkar. Eski Bengalce de bu dillerden biridir.

Bengal Bölgesinde Hint-Ari dilinin yayılmasına Magadh (*Magadha*) merkezli Maurya hâkimiyetinin katkısı büyük olsa da Bölgenin, Mauryaların Bölgeyi hâkimiyeti altına almasından önce Hint-Ari diliyle tanıştığı söylenmektedir.¹²⁸ Mauryalar bir politik güç olarak Bölgeye girmeden asırlar önceden *Prakrit* dilini konuşan Magadhlı tüccarlar, çiftçiler ve papazların Bölgeye göç etmesi ve böylece Bölgede Hint-Ari dilinin yaygınlaşmaya başlamasına dair tarihî kaynaklar bulunmasa da özellikle Magadh ve Bengal'in komşu olması dikkate alındığında bu düşünce kolayca göz ardı edilemez. Sonradan Mauryaların Bölgede hâkimiyet kurmasıyla Hint-Ari *Prakrit* artık Bölgede resmî dil statüsü kazanır. Bölgede Hint-Ari dilinin yayılmasına katkı sağlayan diğer başlıca araç ise Vedik dinleridir. Hint-Ari kültüründe ortaya çıkan Brahmanizm, Budizm ve Jainizm'in Bölgede yayılmasıyla Hint-Ari dili de Bölgeye hâkim olmaya başlar. Eski Bengalcenin ortaya çıkmasına kadar olan bu *Prakrit*-yerel diller kaynaşması, araştırmacılara göre kabaca M.Ö. 600 ile M.S. 1000 yıllar arasında gerçekleşmiştir.¹²⁹ *Çorjapod* dışında Eski Bengalceye ait hiçbir eser bulunmamaktadır. Bu da Eski-Bengalcenin X. yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen düzenli bir dil olarak gelişmesinin daha geç bir dönemde, yaklaşık XIV.-XV. asırlarda sağlandığına işaret etmektedir. XIV.-XV. asır aynı zamanda çağdaş Bengalcenin gelişmesinin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir.

¹²⁸Mojumdar, *History of Bengal*, 1/375.

¹²⁹Mojumdar, *History of Bengal*, 1/376.

Figür 5: Hint-Ari diller¹³⁰

Muhammed Şehidullah; *Magadhi Prakrit* ve Eski-Bengalce arasında üç aşamadan bahsetmektedir. Ona göre *Magadhi Prakrit*'ten ilk olarak *Gaudi-Apavramsa*,

¹³⁰Map of Indo-Aryan Languages distribution, <https://www.languagesgulper.com/eng/Indoaryanmap.html>

sonra *Gaudi-Apavramsa*'dan *Maithili* ve *Maithili*'den *Banga-Kamrupi* dili ortaya çıkar. Bu *Banga-Kamrupi* ise Bengalce ve Asami olmak üzere gelişmeye devam eder.¹³¹

Çağdaş Bengalce ve Gelişmesine Müslümanların Katkısı

M.S. X. yüzyıl civarında Eski-Bengalce artık Hint-Ari dil ailesinin yeni bir üyesi olarak ortaya çıksa da dönemin edebiyatçıları, papazları ve siyasetçileri arasında kullanılan bir lehçe olmaktan öteye gitmemiştir. Dinî eserler, şiir ve diğer edebî çalışmalar, siyasi fermanlar ve yazıtlarda yerel Bengalce yerine Sanskritçe kullanılmaya devam edilmiştir. Şimdiye kadar bilinen eski eser X. yüzyıla ait Bengalce *Çorjapod*'dır. Bir grup Budist şairin şiir derlemesi olan bu eserden başka sonraki birkaç asır boyunca hiçbir Bengalce eserin bulunmaması *Çorjapod*'ın bir edebî akım oluşturmadığını göstermektedir. Hatta keşfedilen *Çorjapod*'un Sanskritçe şerhiyle telif edilmesi, o dönemde Sanskritçenin egemenliğini açıkça ortaya koymaktadır. Budistlerde olduğu gibi Hindular tarafından da Eski-Bengalce edebiyat eserleri telif edildiği tahmin edilse¹³² de bunu kanıtlayacak bir bulgu yoktur. Brahmanizm'in takipçileri tarafından Eski-Bengalce edebî çalışmalar yapıldığı kabul edilse de bu eserlerin hiçbir nüshası bulunmamasından, bunun etkisiz, küçük bir akım olduğu kolayca anlaşılır. Her hâlükârda Bölgede o dönemde Sanskritçenin egemenliğinin devam ettiği Bengalcenin arka planda kaldığı tarihî bir gerçektir. Suniti Kumar Chatterji, Sanskritçenin bu egemenliğini, dinî eserlerde, edebiyatta ve siyasi fermanlarda Sanskritçenin Bengalceye tercih edilmesini, Bengalcenin o döneme kadar bir edebiyat dili olma niteliğini kazanmamasına bağlamaktadır:

Lehçeler şeklinde cereyan eden yerel bir konuşma akımı belirli bir biçim almadığındave özellikle söz konusu alanlarda yönü şekillendiren gruplar arasında, bir lehçe olup herhangi bir saygınlığa sahip olmadığında o dilde ciddi ve kalıcı bir edebî girişim olamaz. Bengal'in eğitimli sınıfları; Kuzey Hindistanlı Brahmanlar veya Khatriya serdarlar ve Jamindarlar olsun, Budist papazlar veya Kuzey Hindistan

¹³¹Muhammed Şehidullah, *Bangla Vaşar İtibritto* (Bengal Dili Tarihçesi), (Dakka: Mowla Brothers, 2014), s. 18.

¹³²Mojumdar, *History of Bengal*, 1/389-90

*kültüründe eğitim alanlar olsun, Sanskritçeyi geliştiremiyorlardı ve yerel lehçelerde ciddi bir eser kaleme almayı düşünemiyorlardı.*¹³³

Kendisi 380. sayfada bir dil gelişinceye kadar insanların daha gelişmiş, daha yüksek bir kültürel ve siyasi egemenliğe sahip dilde edebî faaliyetleri sürdüreceğini söyler. Ona göre Urduca'nın *Lahnda* dilleri konuşanlar arasında edebî dil olarak seçilmesini de aynı teoriye göre açıklamaktadır. Fakat Mahmudur Rahman, Sanskritçenin egemenliğini ve Bengalcenin böyle arka planda kalmasının bir dinî fenomene dayandığını öne sürmektedir.

Vedik dini, Kuzey Hindistan'da doğmuş olup geç bir dönemde Bengal Bölgesine girmiştir. Eski Hinduizm'de, çok uzun bir zamana kadar Vedik dini ve kültürüne uzak kalan Bengal Bölgesi ve halkları olumsuz bir şekilde tanınıyordu. *Satapatha Brahmana*'da (XIII. 8. 5) bu bölgedeki insanlardan *şeytanca* olarak söz etmiştir. Aynı şekilde *Aitareya Brahmana*'da (VII. 18) Pundra "düşmanların evi" olarak tanınmıştır. *Aitareya Aranyaka*'da (II. 1. 1) Vanga halklarını katillik ile suçlanmıştır. Hatta *Boudhyana Dharmasutra*'da (I. 2. 14) bu bölge *karişık toprak* olarak zikredilmekte Bölgeye girenlere kefaret yükleneceği söylenmektedir.¹³⁴ *Mahavarata*'da onlar *meleşçya* yani dokunulması yasak olarak tanınmaktadır.¹³⁵ Sonradan bu bölge Brahmanizme girse ve Bölgenin hâkimiyeti, Brahmanizm'in takipçilerinin eline geçse de, Bölgenin insanları ve diline olan bu saygısızlık tamamen yok olmamıştır. Hindu hükümdarlar; bu bölgenin insanları, kültürü ve diline olan ihmalkârlığı devam ettirmişlerdir. Sanskritçenin saray ve eğitim dili olarak kullanılmasıyla birlikte kutsal Hindu kitaplarının yazılması veya okunmasında yerel dil Bengalcenin kullanılmasının saygısızca bir tavır olduğu bildirilmiştir. Bunu yapanların *Raurava* adlı cehenneme gideceğine inanıldığı için her türlü eğitim ve edebiyat çalışmalarında Bengalcenin kullanılması yasaklanmıştır.¹³⁶ Yukarıda X. Yüzyıl civarında bazı Budistler tarafından yerel Bengalce ile eser telif edildiği, *Çorjapod* örneği ve bunun devamının gelmediği söylenmiştir. Mahmudur Rahman bunun nedeni olarak Brahman Şenaların baskısını öne

¹³³Mojumdar, *History of Bengal*, 1/379.

¹³⁴Mojumdar, *History of Bengal*, 1/290

¹³⁵Mahmudur Rahman, *The Political History of Muslim Bengal An Unfinished Battle of Faith*, (Cambridge: Camnbridge Scholars Publishing, 2019), s.7.

¹³⁶Rahman, *The Political History of Muslim Bengal*, s. 15.

sürmektedir. Ona göre IX. ve X. Yüzyılda Bengalceyi geliştirmeye başlayan Budistler sonradan Brahmanizm'in takipçisi şena hükümdarlarının baskısı altında kalıp manastırlarda artık Sanskritçe kullanmak zorunda kalmışlardır.¹³⁷

Mahmudur Rahman'ın baskı yapıldığı iddiası tartışma konusu olsa da Brahmanizm'in takipçileri, üst düzey Hindu yöneticiler ve entelektüeller arasında Bengalcenin önemsenmediği; Hinduizm'in Bengal halkları ve diline karşı olumsuz bir algı oluşturduğu ve Hindu-Bengal dili literatürünün bulunmadığı kolaylıkla söylenebilir. Budistlerin yerel dillere olan tavrından bu durum daha net anlaşılır. Eski Bengalcede *Çorjapod*'u kaleme alma dışında onlar *Saureseni-Apabhramsa* diye tanınan eski Hintçede de eserler telif etmişlerdir. *Saureseni-Apabhramsa* ise orta Hindistanlı Budistlerin Sanskritçeyi yerelleştirme çabasının bir neticesidir. Bu yaklaşım, Budistlerin eskidenberi yerel halklara yakınlaşma çabasında bulduklarına işaret etmektedir. Hinduların böyle bir yaklaşımda bulunmaması açıkça onların Brahmanizm' inresmî dili olan Sanskritçeye sadık kalmasına işaret etmektedir. Özet olarak Hinduların Bengalceyi görmezden geldiği, önemsizleştirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu durum, Müslümanların Bengal'i fethetmesiyle değişmeye başlar.

Bölgenin hâkimiyetinin şenalardan Müslümanların eline geçmesiyle Bengalcenin önü açılmıştır. Müslüman sultanlar yerel din ve kültürü öğrenmeye önem vermişlerdir. Bunun neticesinde onlar Bengalceyi önemsemeye başlamışlar ve bir dönemden sonra Bengalce saray diline dönüşmüştür. Yerel dili öğrenmekle birlikte Sultanlar yerel din ve inançları da öğrenmeyi önemsemişlerdir. Hindu kutsal kitaplarını Bengalceye tercüme ettirmeye başladılar. Sultan Nusret şah tarafından Mahavarata'nın Bengalceye tercüme edilmesi için bir heyet kurulduğu bilinmektedir.¹³⁸Fakat bu eser bulunmamaktadır. Ama Mahavarata'nın bulunan ilk Bengalce tercümesi de Bengal Müslüman komutanı Paragal Han tarafından yapılmıştır. Paragal Han, Sultan Alâeddin Hüseyin şah (1494-1519) tarafından Chittagong valisi olarak tayin edildiğinde Kabindra Parameswar'ı Mahavarata'yı Bengalceye tercüme etmek için görevlendirir.¹³⁹

¹³⁷Rahman, *The Political History of Muslim Bengal*, s. xiii-xiv,

¹³⁸Sen, Dineshchandra, *Bangabhasa O Sahitya* (Bengal Dili ve Edebiyatı), (Kalküta: West Bengal State Book Board, 1991), s. 129-131.

¹³⁹Banerji, *Banglar İtihas* (Bengal Tarihi), s.145-156.

Hatta Hindu dininin diğ er bir kutsal kitabı Ramayana da ilk kez Celaleddin Muhammed Şah (1415-1431) döneminde Krittivas tarafından Bengalceye çevrilmiştir.¹⁴⁰ Bengalce uzmanlarına göre XV. yüzyıl öncesine ait Bengal edebiyatına dair hiçbir eser bulunamamıştır ve XV. yüzyılın son yarısından başlayan Bengal edebiyatının dili de XII. yüzyıl öncesi Bengalceden oldukça farklıydı. Bengalcenin yerel konuşma dilinden standart bir edebiyat diline dönüşmesinde Müslüman sultanların önemli katkıda bulunduğu Bengal edebiyatçıları tarafından kabul edilen bir husustur.¹⁴¹ Bengal Sultanlığı döneminde ün kazanan Hindu şairlerden bazıları ise Kritibas, Maladhar Basu, Vijayagupta, Vipradas Piplai, Kabindra Parameswar, Srikara Nandi, Dviya Sridhara, Krisnadas Kaviraj, Jayananda'dır.¹⁴² Bu şair ve edebiyatçılara zaman zaman Sultanlar ödüllendirmekte, onlara maddi desteklerde bulunmaktaydı. Sultan Alâeddin Hüseyin Şah (1494-1519), Maladhar Basu'ya onun eserlerinden dolayı Gunoraj Khan (Meziyetin sultanı) unvanı vermiştir.¹⁴³

Bengalcenin gelişmesine Müslüman sultanların yanı sıra Müslüman şair ve edebiyatçılar da katkıda bulunmuştur. Orta Çağ'da sultanların saraylarında Hindu şairlerin yanında büyük Müslüman şairler de bulunmaktaydı. Şah Muhammed Sağı r, Amir Zain Ad-din, Bahram Han, Sabirid Han, Muhammed Kebir, Seyit Sultan o dönemde ün kazanan Müslüman şairlerinden bazılarıdır. XII. asır Bengal Müslüman şairi Daulat Kazi ve Alaol ve Magan Siddiqide Bengal edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Özet olarak Müslüman Türkler Bölgede hâkimiyet kurduktan sonra Bengalce için yeni bir dönem başlar. Zamanla bu gelişme çabasının neticesinde çağdaş Bengalce ortaya çıkar. *Shukumar Sen*'in dilinde:

*İki dili (Farsça ve Bengalce) kullanan Müslümanlar ve Hindu (saray) personelin kullanımıyla Bengalce XV. asrın ortasında veya daha önce yaygın hâlini almıştır.*¹⁴⁴

¹⁴⁰Rahman, *The Political History of Muslim Bengal*, s. 15.

¹⁴¹Şukumar Şen, *Bangalah Sahitter İtihas* (Bengal Edebiyat Tarihi), (Kolkata: Ananda Publishers, 2002), s. 81-82.

¹⁴²Rahman, *The Political History of Muslim Bengal*, s. 17.

¹⁴³Banerji, *Banglar İtihas* (Bengal Tarihi), s.145-156.

¹⁴⁴Şen, *Banghala Sahitter İtihas*, s. 82.

Sonuç:

Bangladeş'in ve Bengalce dilinin tarihsel gelişimi, özellikle MS 500 ile 1200 arasındaki oluşum dönemindeki siyasi, kültürel ve sosyal evrimin zengin bir dokusunu yansıtıyor. Bu dönem, yalnızca gücü sağlamlaştırmakla kalmayıp aynı zamanda Budist öğreniminin ve entelektüel faaliyetin önemli bir merkezi haline gelen Pala İmparatorluğu gibi etkili krallıkların yükselişine tanık oldu. Bu imparatorlukların sağladığı siyasi istikrar, bölgenin kültürel açıdan gelişmesine olanak tanıdı ve Bengal dili ve edebiyatının gelişmesine zemin hazırladı. Bu dönemde Bengalcenin Sanskritçe biçimlerinin kademeli olarak yayılması, daha sonraki İslam yönetimi boyunca Farsça ve Arapçanın etkisiyle birlikte bölgenin dilsel manzarasını zenginleştirdi.

Delhi Sultanlığı ve ardından gelen Bengal Sultanlığı (12. – 15. yüzyıllar) zamanına gelindiğinde Bengal, hem Hindu hem de Müslüman kültürel katkılarının damgasını vurduğu farklı bir siyasi kimlik geliştirmişti. Dinamik yöneticiler ve farklı dini ve kültürel geleneklerin karışımıyla karakterize edilen bu dönemin canlı siyasi koşulları, Bengalce'nin hem kültürel ifadenin hem de siyasi direnişin bir aracı olarak evrimi için verimli bir zemin sağladı. Bölgenin sosyal koşullarının zenginliği, siyasi karmaşıklığıyla birleşerek Bengalce'nin bir gurur, entelektüel katılım ve birlik dili olarak ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Bu erken dönem, daha sonra bağımsızlık mücadelesinde ve Bangladeş'in bir ulus olarak kurulmasında merkezi hale gelecek olan farklı bir Bengal kimliğinin gelişmesi için önemli bir zemin hazırladı. Bangladeş'in ilk dönemi, siyasi ve kültürel tarihi sayesinde Bengalcenin yalnızca dilsel manzarayı değil, aynı zamanda ülkenin daha geniş sosyo-politik anlatısını da şekillendirmedeki kalıcı önemini vurgulamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdul Hai ve diğeri, Bangla Şahitter İtibritto (Adhunik Jug-Modern Çağ), s.120.
- Abdulhalim, Muhammed. *Kisu Sriti Kisu Kotha* (Bazı Hatıralar Bazı Sözler).Dakka: en-Nûr Yayını, 2013.
- Abdussettar, Muhammed. *Faridpure İslam* (Faridpûr'de İslam). Dakka: İslamic Foundation Bangladesh,1993.
- Acharya, G. V. "A Grant of the Gurjara King Jayabhata III: (Kalachuri) Year 486" *Epigraphia Indica*, c. XXIII (1935-36), 147-155.
- Ahmad, Ali. *Bangla Muslim Grontoponci*. Dakka: Bangla Academy, 1985.
- Anderson .Gerald H. *Biographical Dictionary of Christian Missions*.Michigan:Wlliam B. Eerdmans Publishing, Company, s. 248;
- Asiatic Society of Bangladesh. *Banglapedia*
<http://en.banglapedia.org/index.php?title=Bangladesh> 15.09.2018

<http://en.banglapedia.org/index.php?title=Prehistory> 21.10.2018

<https://en.banglapedia.org/index.php/Madrasah> 16.06.2019

https://en.banglapedia.org/index.php/Shah_Muhammad_Sagir 03.08.2019

https://en.banglapedia.org/index.php/Faridpuri,_Maulana_Shamsul_Haque
(22.06.2021)
- Bahadur , Hiralal. "Amoda Plates of the Haihaya King Prothividev I" *Epigraphia Indica*, c. XIX (1927-28), 76-81.
- Banerji, Rakhal Das. *Banglar İtihaş I*. Kalküta: 1914.

History of Orissa I.Kalküta: R. Chatterji, 1930.

"Palas of Bengal" *Memories of the Asiatic Society of Bengal*, c. V (1913-1917), 43-100.

"The Date of Sri-Candra" *Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes*, c. III, n. 3 (1927), 210-222.
- Barnett, Lionel D. "Inscriptions of Sudi" *Epigraphia Indica*, c. XV (1919-20), 73-112.
- Bassak, Radha Govinda. *The History of North-Eastern India*. London: Kegan Paul, 1934.

"Madanpala's Coronation and Identification of Candra" *Indian Historical Quarterly*, c. V (1929), 35-48.

"Rampal Copper-plate of Srichandradeva" *Epigraphia Indica*, c. XII (1913-14), 136-142.

"Tipperah Copper-plate Grant of Lokanath: the 44th Year" *Epigraphia Indica*, c. XV (1919-20), 301-315.

- _____ “The Five Damodarpur Copper Plate Inscriptions of the Gupta Period” *Epigraphia Indica*, c. XV (1919-20), 113-145.
- _____ “Baigram Copper-plate Inscription of the (Gupta) Year 128” *Epigraphia Indica*, c. XXI (1931-32), 78-83.
- Beveridge, Henry. “The Site of Karna Suvarna” *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. LXII (1893), 315-328.
- Bhandarkar, Devadatta Ramakrishna. “Mathura Pillar Inscription of Chandragupta II: G. E. 61” *Epigraphia Indica*, c. XXI (1931-32), 1-9.
- Bhattacharya, Nalini Kanta. “A Forgotten Kingdom of East Bengal” *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (yeni seri), c. X (1914), 85-92.
- _____ “Some Image Inscription from East Bengal” *Epigraphia Indica*, c. XVII (1923-24), 349-362.
- Bhattacharya, Dines Chandra. “A Chronology of the Pala Dynasty” *Indian Antiquary*, c. XLIX, 189-193.
- Bhattacharya, Durgamohon. “Pračin Bonge Bed-çorça (Eski Bengal’da Ved Çalışmaları)” *Haraprasad Sangbardhan Lekhamala*, c. II (1339 Bengali yıl), 202-226.
- Chakravarti, Monmohan. “Notes on the Geography of Old Bengal” *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (yeni seri), c. IV (1908), 267-291.
- CIA. *The World Factbook* <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bangladesh/> 15.09.2018
- el-Cüzcânî, Minhâz-ı-Sirâz. *Tabaka-i-Nasîrî*. İngilizce ter: H. G. Raverty. London: Gilbert & Rivington, 1873..
- Fleet, J. F. “Khelwadi Inscription of the Time of Somesvara I” *Epigraphia Indica*, c. IV (1896-97), 259-262.
- Ganguly, Dharendra Chandra. “Malava in the Sixth and Seventh Century” *The Journal of the Bihar and Orissa Research society*, c. XIX (1933), 399-412.
- _____ “A Side-light on the History of Bengal” *Indian Historical Quarterly*, c. XVI (1940), 179-182.
- _____ “Sasanka” *The Indian Historical Quarterly*, c. XII (1936), 456-468.
- _____ “Historical Information in the Prakrta-Painglam” *Indian Historical Quarterly*, c. XI (1935), 564-569.
- Hak, Muhammad Enamul . *Bonge Sufi Provab*. Dakka: Ramon Publishers, 2011.
- _____ A history of Sufism in Bengal. Dakka: Asiatic Society of Bangladesh, 1975, s. 183-90;
- _____ *Yusuf Zuleykha*. Dhaka: Mowla Brothers, 1984.
- Hayrâbâdî, Fazl-ı Hak. *es-Savretu'l-Hindiyye*. Becnor. t.y.

- Hultzs, Eugen. "Gohrwa Plates of Karnadeva", *Epigraphia Indica*, c. XI (1911-12), 139-145.
- _____ "Komarti Plates of Chandravarman" *Epigraphia Indica*, c. IV, (1896-97), 142-144.
- _____ "Ragolu Plates of Saktivarman" *Epigraphia Indica*, c. XII (1913-14), 1-3.
- Husain, Syed Sajjad. "Bengladeş" *DİA*. İstanbul: 1992. V, 442-447.
- İbn Batutta, İbn Batutar Safarnama. Dakka: Bangla Academy, 1968.
- Julien, Stanislas. "Thien-Chu India. Extract from Ma-Twan-Lin, Book CCCXXXVII, FOL. 14" *The Indian Antiquary*, c. IX (1880), 14-24.
- Karim, Abdu'l. "Şah Muhammed Sultan Rûmi" *Banglapedia*, VIII, s. 120-120
- _____ *Social History of the Muslims in Bengal*. Dakka: Asiatic Society of Pakistan, 1959. s. 54.
- _____ "Baba Adem Şehit", *Banglapedia*, I, s. 349.
- Khan, Abbas Ali. *Cemaat-I İslâmîr İtihaş*. Dakka: Shotabdi Prokashoni, 2011.
- Khan, Mohammad Mojlum. *The Muslim Hearitage of Bengal*. England: Kube Publishing Ltd, 2013.
- Khan, Muhammad Mojlum. *The Muslim Heritage of Bengal: The Lives, Thoughts and Achievements of Great Muslim Scholars, Writers and Reformers of Bangladesh and West Bengal*. Leicestershire: Kube Publishing, 2013.
- Kiblhorn, F. "Deopara Stone Inscription of Vijaysena" *Epigraphia Indica*, c. I (1892), 305-315.
- Kudvevi, Abdul Alim. *Mevlana Abdul Mecid Deryâbâdî Hayât ve Hizmet* (Urduca). Leknev: Sıdk Foundation, 2009.
- Kumar, Akshay. *Gauda Lekha-mala I*, Rajshahi: Varendra Research Society, 1319 Bengali Yıl.
- Majumdar, Nani Gopal. "Rohitgiri of the Rampal Copper-plate" *Indian Historical Quarterly*, c. II (1926), 655-56.
- _____ "Deopara Inscription of Vijaysena" *Inscriptions of Bengal*, c. III (1929), 42-56.
- Majumdar, Ramesh Chandra. *History of Bengal*. Dakka: Dakka Üniversitesi Yayını, 1943.
- _____ "The Sailodbhava Dynasty" *Journal of the Andhra Historical Research Society*, c. X (1936-37), 1-15.
- _____ "The Date of the Khadga Dynasty of Bengal" *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (yeni seri), c. XIX (1923), 375-379.
- Manglorî, Seyyid Tufeyl Ahmed. *Müselmânön ka Roşen Müstakbil*. Lâhor: Hammâdu'l-Kutbî, 1937.
- Mazumdar, Bijay Chandra. "Maranja-Mura Charter of Maha Siva Gupta" *The Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, c. II (1916), 45-59.

- Mitra, Haridas. "The Kedarpur Copper-plate Inscription of Sri-Candradeva". *Indian Historical Quarterly*, c. II (1926), 313-342.
- Minguin, Pierre-Yves. "Austronesian Shipping in the Indian Ocean: From Outrigger Boats to Trading Ships" *Early Exchange between Africa and the Wider Indian Ocean*, Palgrave Macmillan, 2016. 51-76
- Mohan, F. J. *Early History of Bengal*. Milford: Oxford University Press, 1925.
- Moniruzzaman, Mohammad. *Dr. Muahammad Şahidullah*. Dakka: İslâmîc Foundation, 1980.
- Nedevî, Allâme Seyyid Süleymân. *Yâd-ı Refteğân*. Karâçî: Meclis-i Neşriyât-i İslâm, 1983.
- Pargiter, Frederick Eden. "Three Coper-Plate Gants from East Bengal" *Indian Antiquary*, c. XXXIX (1910), 193-216.
- Paul, Pramode Lal. "Was There A Bhadra Dynasty in Eastern Bengal?" *Indian Culture*, c. II (1935-36), 795-797.
- Rahim, Banglar Samajik O Şangşkritik İtihaş, s. 62.
- Rahman, Mahmudur. *The Political History of Muslim Bengal An Unfinished Battle of Faith*. Cambridge: Camnbridge Scholars Publishing, 2019.
- Rashid, A.N.M Bazlur. *Amader Sufi Sadhak*. Dakka: İslâmîc Foundation Bangladesh, 1984.
- Raychaudhuri, Hem Chandra. *Political History of Ancient India*. Kalküta: Kalküta Üniversitesi, 1936.
- _____ *The Dynastic History of Northern India I*. Kalküta: Kalküta Üniversitesi, 1931.
- _____ *The Dynastic History of Northern India II*. Kalküta: Kalküta Üniversitesi, 1936.
- _____ "Baghaura Narayana Image-inscription of Mahipala" *Indian Historical Quarterly*, c. XVI (1940), 631-638.
- Safwan, Seyyid Muhammed. *Beyan 'ul-İslam*. Dakka: Barakati Yayını, 2011.
- Sarkar, Jadunath. *The History of Bengal*, Patna: Academica Asiatica, 1973, II/3
- Sastri, Haraprasad. "The Susunia Rock Inscription of Chandravarman" *Epigraphia Indica*, c. XIII (1915-16), 133.
- Şahitto Bişarod, Abdu'l-Karim. *Bangla Praçın Putir Biboron*. Kalküta: Sri Ram Komol Sing, 1321 Bengali yıl.
- Şehidullah, Muhammed. *Bangla Vaşar İtibritto* (Bengal Dili Tarihçesi). Dakka: Mowla Brothers, 2014.
- Şen, Dineshchandra. *Bangabhasa O Sahitya* (Bengal Dili ve Edebiyatı). Kalküta: West Bengal State Book Board, 1991.
- Şen, Sukumar. *Bangalah Sahitter İtihas* (Bengal Edebiyat Tarihi). Kolkata: Ananda Publishers, 2002.

- Ullah, R. (2017). Bangladeş ve Türkiye: İkili İlişkilerin Bir Analizi. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 9(1), 30-44.
- UNFPA. *World Population Dashboard* <https://www.unfpa.org/data/world-population/BD> 17.09.2018
- Vasu, Nagendranath. "Copper-plate Inscription of Nrsimha-deva II of Orissa" *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. LXV (1896), 229-271.
- Vuiyan, Moşaref Husain. "Şah Mahdum Rupoş", *Banglapedia*, IX, s. 198.
- Watters, Thomas. *On Yuan Chwang's Travels in India*. London: Royal Asiatic Society, 1905.